

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
Кафедра всесвітньої історії**

На правах рукопису

КУШНЕРИК РОМАН МИХАЙЛОВИЧ

**ВАВИЛОНСЬКИЙ ПРАВИТЕЛЬ ХАММУРАПІ:
ФОРМУВАННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ УЯВЛЕНЬ
ПРО РОЛЬ ОСОБИ В ІСТОРІЇ**

Спеціальність: 014 Середня освіта

Предметна спеціальність: 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська
освіта)

Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

БІЛИК ВІКТОРІЯ АНДРІЇВНА,
кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри _____
від _____ 2025 р.
Завідувач кафедри
_____ проф.

Луцьк – 2025

АНОТАЦІЯ

Кушнерик Роман Михайлович. Вавилонський правитель Хаммурапі: формування у здобувачів освіти уявлень про роль особи в історії. – На правах рукопису. – 76 с.

На основі аналізу доступних джерел, зокрема збереженого до наших днів Кодексу законів вавилонського правителя Хаммурапі, а також доступної для вивчення зарубіжної та вітчизняної наукової літератури, у дослідженні зроблена спроба проаналізувати зовнішню та внутрішню політику цього вавилонського правителя, а відтак показати шляхи формування у здобувачів освіти уявлень про роль особи в історії.

Наукова робота, фактично, має дві складові – дослідницьку та методологічну. У ході дослідницької роботи було здійснено аналіз джерел та наукової літератури з історії Стародавнього Вавилону означеного періоду. Це дало можливість показати, зокрема, політичну ситуацію та розстановку політичних сил в регіоні, що має назву Месопотамія (Межиріччя) на початку II тис. до н. е. Були з'ясовані обставини початку правління Хаммурапі – шостого правителя I Вавилонської династії та піднесення Вавилону, визначено характер зовнішньої політики вавилонського правителя – завойовницька. Показані шляхи реалізації планів Хаммурапі по приєднанню до Вавилону сусідніх державних утворень. Акцентовано увагу на тому, що створена Хаммурапі держава, яка в історичній літературі отримала назву Старовавилонське царство, включала до свого складу величезні території і різні народи. Відтак, постала потреба в чіткій внутрішній організації такого строкатого суспільства, тому й була проведена кодифікація звичаєвого права, що дало змогу владі встановити чітку соціальну структуру, визначити правила господарювання тощо. Таким чином визначено, що Хаммурапі – правитель, якому вдалося побудувати потужну державу, що мала на той час визначальний вплив у регіоні.

На підставі отриманих результатів, а також після проведеного аналізу шкільної освітньої програми, шкільних підручників та науково-методичної літератури у дослідженні показано ступінь відображення теми у шкільних підручниках, розроблено методику вивчення цього питання на уроках історії в закладах загальної спеціальної освіти та запропоновано конкретні шляхи і методи формування у здобувачів освіти уявлень про роль особи в історії на прикладі постаті вавилонського правителя Хаммурапі.

Ключові слова: Старовавилонське царство, Хаммурапі, Кодекс законів, шкільні підручники, методи, просопографія, особа.

SUMMARY

Kushneryk Roman Mykhailovych. Babylonian ruler Hammurabi: formation of ideas among education seekers about the role of the individual in history. – On the rights of the manuscript. – 76 p.

Based on the analysis of available sources, in particular the Code of Laws of the Babylonian ruler Hammurabi, which has survived to this day, as well as foreign and domestic scientific literature available for study, the study attempts to analyze the foreign and domestic policies of this Babylonian ruler, and thus show the ways in which students form ideas about the role of a person in history.

The scientific work, in fact, has two components – research and methodological. In the course of the research, an analysis of sources and scientific literature on the history of Ancient Babylon of the specified period was carried out. This made it possible to show, in particular, the political situation and the alignment of political forces in the region called Mesopotamia (Mesopotamia) at the beginning of the 2nd millennium BC. The circumstances of the beginning of the reign of Hammurabi, the sixth ruler of the First Babylonian Dynasty, and the rise of Babylon were clarified, and the nature of the foreign policy of the Babylonian ruler was determined – conquest. The ways of implementing Hammurabi's plans to annex neighboring state formations to Babylon were shown. Attention was focused on the fact that the state created by Hammurabi, which in historical literature was called the Old Babylonian Kingdom, included vast territories and various peoples. Therefore, there was a need for a clear internal organization of such a motley society, which is why the codification of customary law was carried out, which allowed the authorities to establish a clear social structure, determine the rules of management, etc. Thus, it was determined that Hammurabi was a ruler who managed to build a powerful state that had a decisive influence in the region at that time.

Based on the results obtained, as well as after the analysis of the school curriculum, school textbooks and scientific and methodological literature, the study shows the degree of reflection of the topic in school textbooks, develops a methodology for studying this issue in history lessons in general special education institutions, and proposes specific ways and methods for forming in students' ideas about the role of a person in history using the example of the figure of the Babylonian ruler Hammurabi.

Keywords: Old Babylonian Kingdom, Hammurabi, Code of Laws, school textbooks, methods, prosopography, person.

Зміст

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.	9
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	9
1.2. Джерелознавчий огляд.....	17
Висновок до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРСТВА ЗА ПРАВЛІННЯ ХАММУРАПІ В І ПОЛ. XVIII СТ. ДО Н. Е.	25
2.1. Політичне піднесення Вавилону та утворення великої централізованої держави	25
2.2. Внутрішня організація Старовавилонського царства.....	31
Висновок до розділу 2.....	37
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ.....	39
3.1. Відображення теми дослідження у шкільній програмі.....	39
3.2. Методика формування у здобувачів освіти уявлень про роль особи в історії на прикладі постаті Хаммурапі.....	46
Висновок до розділу 3.....	54
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ	68

ВСТУП

Актуальність дослідження. Упродовж тривалого часу в Україні втілюється проект нової системи освіти, яка є особистісно зорієнтована. Тобто, суть системи, яку пропонує Нова українська школа, полягає не просто в тому, щоб дати знання учням, а концентрується, перед усім, на тому, щоб під час навчального процесу максимально були враховані інтереси та зацікавлення окремо взятого учня, його здібності, погляди та особливості розвитку. Відтак, концепція НУШ передбачає всесторонній розвиток здобувачів освіти насамперед шляхом формування у них відповідних компетентностей – культурної, історичної, просторової тощо.

Зауважимо, що посилення ідеї людиноцентризму проявляється не лише в освітній галузі, але й в дотичній до неї – науковій. В останні десятиріччя в українській історичній науці дедалі більшої популярності набуває такий метод досліджень як просопографічний. Суть його полягає в тому, що увага дослідників зосереджується на вивченні окремих особистостей – їхніх індивідуальних характеристик, рис, походження, соціального статусу, роду і сфери діяльності, а також їхнього оточення. Вже на основі отриманої інформації про певну особу та її оточення дослідниками відтворюється певна історична картина в означений період і в означеному місці. Тобто, дослідники тепер часто намагаються показувати історію через призму діяльності окремих історичних постатей. Такий підхід в історичній науці зумовив зміни й у навчанні історії в закладах освіти – відбувається перехід від вивчення загальноісторичних процесів до ознайомлення з конкретними подіями і розуміння їхньої суті.

У цьому контексті важливим є якнайраніше почати формувати у здобувачів освіти відповідні компетентності, розуміння значення персоніфікації історії, зокрема й їхні уявлення про роль окремої особи в історії. Історія Стародавнього Сходу загалом добре представлена яскравими історичними постатями, ознайомлення з якими є важливим і необхідним в даному контексті. Зокрема, в історії Стародавнього Вавилону маємо серед видатних історичних постатей чи не найяскравішу засновника і успішного правителя

Старовавилонської держави царя Хаммурапі – успішного завойовника, далекоглядного політика та законодавця. У першій половині II тис. до н. е. йому не лише вдалося завоювати і підпорядкувати своїй владі значні території в Месопотамії, він зумів втримати їх, об'єднати в єдине ціле державне утворення низку народів і успішно управляти ними, спираючись на їхнє звичаєве право, яке було кодифіковане та оформлене у збірку законів. Вважаємо, що вивчення постаті вавилонського правителя є вдалим прикладом для формування у здобувачів освіти уявлень про роль особи в історії.

Мета та завдання дослідження. У роботі поставлено мету: через призму аналізу та оцінки політичної діяльності вавилонського правителя Хаммурапі показати методику формування в учнів уявлень про роль особи в історії.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми, з'ясувати повноту джерельного забезпечення теми;
- показати процес становлення Старовавилонського царства та проаналізувати характер зовнішньої політики Хаммурапі;
- на підставі Кодексу законів охарактеризувати суспільно-політичну та господарську організацію держави Хаммурапі;
- проаналізувати шкільні підручники на предмет повноти відображення в них теми дослідження;
- показати методику вивчення теми дослідження на уроках історії та визначити шляхи формування в учнів уявлень про роль особи в історії.

Об'єкт дослідження – компетентнісний підхід у процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти.

Предметом вивчення є формування в учнів уявлень про роль особи в історії в ході вивчення теми про Старовавилонське царство в період правління Хаммурапі.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі, завойовані Хаммурапі та включені до складу Старовавилонського царства, які

розташовувалися в Межиріччі (Месопотамія), і простягалися від Перської затоки на півдні до верхів'їв річок Тигр та Євфрат на півночі.

Хронологічні межі роботи визначаються часом правління Хаммурапі, яке датується орієнтовно 1792–1750 рр. до н. е.

Методи дослідження зумовлені темою, метою та завданнями роботи. У цьому дослідженні використовувались принципи і методи як загальнонаукового, так і спеціального характеру.

При виконанні окремих завдань застосовувалися відповідні методи. При розв'язанні першого завдання в частині джерелознавчого огляду, використовуючи метод аналізу та критики, ми розглянули нормативно-правові документи, які визначають і регулюють освітній процес, а також ознайомилися із кодексом законів Хаммурапі, як основним джерелом з історії Вавилонії означеного періоду. При опрацюванні наукової та науково-методичної літератури також використовувалися методи аналізу та синтезу.

У дослідженні серед іншого ми ставили за мету показати історію створення, піднесення та розвитку Старовавилонського царства через політичну та законодавчу діяльність його правителя Хаммурапі. У цьому випадку важливим було застосування принципів просопографічного методу дослідження. Дати оцінку правлінню Хаммурапі можна лише за умови дослідження і визначення політичних, економічних та соціальних умов, в яких він правив. При цьому нами застосовувався біхевіористичний метод.

При визначенні особливостей зовнішньої політики Хаммурапі, а саме завоюванні ним навколишніх територій, були застосовані проблемно-хронологічний та історико-географічний методи. Порівняльний та проблемний методи дослідження застосовувалися при з'ясуванні обставин формування великої Вавилонської держави, а особливо при розгляді питання про соціальну структуру вавилонського суспільства, його господарську зайнятість тощо. Історико-правовий підхід також дозволив чітко визначити правове становище різних категорій вавилонського суспільства, його трансформацію, визначити права та обов'язки вільного, напівзалежного та залежного населення. Ці методи застосовувалися також і при вивченні питання про відображення теми нашого

дослідження у шкільних підручниках з історії. Зокрема, при розкритті методики вивчення питання на уроках в школі також використовувався метод аналізу та критики, метод проблемного викладання, візуальні і графічні методи тощо.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали, насамперед, можуть бути використані вчителями при вивченні відповідної теми на уроках історії в школі, при розробці і підготовці факультативів. Також зібрані матеріали стануть в нагоді для студентів під час вивчення курсів, які стосуються історії стародавнього світу, зокрема такого компоненту як «Історія Стародавнього Сходу». Фактичний та аналітичний матеріал, що наводиться у дослідженні, може знайти своє застосування при розробці вибіркового освітніх компонентів, написанні наукових статей з методики навчання історії в ЗЗСО тощо. Також практичне значення та елементи **наукової новизни** полягають у тому, що в дослідженні подано власну розробку уроку з теми наукової роботи та запропоновані конкретні методи формування в здобувачів освіти відповідних компетентностей.

Апробація результатів магістерського дослідження відбувалася на засіданнях кафедри всесвітньої історії під час заслуховування та обговорення кваліфікаційних робіт. Також результати дослідження виголошувалися на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність», яка проходила 29 квітня 2025 р. на факультеті історії, політології та національної безпеки ВНУ імені Лесі Українки (Образ вавилонського правителя Хаммурапі у шкільних підручниках. *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність: зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів* (м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.); упорядники Н. В. Кінд-Войтюк, Д. Г. Гусак. Луцьк, 2025. С. 170–172).

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та завданнями, складається зі вступу, трьох розділів (шести підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи складає 76 с., з них основний текст – 67 с., список використаних джерел – 9 с. (60 позицій).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історія – одна з важливих галузей суспільствознавчих наук, яка покликана не лише дати уявлення і знання про минуле. Важливим завданням історії є формування в молодого покоління почуття патріотизму, самоусвідомлення, поваги до навколишнього світу і людей, що оточують. Важливо ці якості закладати якомога раніше. І це можливо робити як на уроках історії України, так і на уроках всесвітньої історії. У світовій історії є багато прикладів, які варто розглядати, аналізувати і брати до уваги. Скажімо, вже в історії Стародавнього Сходу, яка вивчається у шостому класі, є багато прикладів, зокрема й конкретних історичних осіб, життєвий шлях та діяльність яких варто детально вивчати з метою формування у здобувачів відповідних компетентностей. Однією з таких постатей є старовавилонський правитель Хаммурапі. Саме на підставі аналізу його діяльності ми зробили спробу у своїй роботі показати методи формування в учнів уявлень про роль особи в історії.

Звісно, що підготовка такої роботи, яка окрім теоретичної, містить також і практичну складову, потребує опрацювання необхідної наукової та науково-методичної літератури. Отже, нами була підібрана відповідна література, досліджена і на підставі її аналізу та використання джерел були виконані поставлені у роботі завдання.

При підготовці теоретичної частини дослідження нами були взяті до уваги наукові дослідження з історії Вавилонії як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. За тематикою дослідження іноземних авторів можна поділити на роботи загального характеру по історії Месопотамії, дослідження, присвячені особі Хаммурапі та роботи джерелознавчого характеру.

Дослідження докторанта Лейденського університету в Нідерландах Р. Боєра [41] присвячене історії кочових племен амореїв. Автор роботи, яка була захищена в університеті в 2014 р. розглядає походження назви «амореї», досліджує місце появи і формування племен цих кочівників, показує шляхи

їхньої міграції та визначає умови і причини їхнього приходу у Месопотамію. Автор, зокрема, зазначає, що про амореїв найраніші згадки знаходять дослідники ще в Біблії. Також він зауважує, що перша згадка про людину, яку називають «амореєм», походить з Фари/Шуруппака приблизно з 2600 р. до н. е. Дослідник констатує, що текстові свідчення давньоаккадського періоду (близько 2350–2200 рр. до н. е.) є рідкісними, і в них ми маємо лише кілька згадок про «амореїв» у текстах цієї епохи. Також Р. Боєр вказує на згадки цих племен і в інших месопотамських джерелах, зокрема в давньоаккадських текстах з Умми і в царському написі Нарам-Сіна, де зазначено, що він бився біля Башару, «гори Амореї». Дослідження цього нідерландського автора важливе для нас з того погляду, що амореї були тими племенами, які вторгнувшись в Месопотамію, зокрема й на південь регіону, спричинили занепад існуючої там держави III династії Ура. На її уламках утворилася низка аморейських міст-держав, серед яких був і Вавилон. Саме представником аморейської династії і був Хаммурапі.

Власне дослідженню аморейських племен, зокрема виясненню, що і як про ці племена говорить Біблія, присвячене дослідження Аарона Бурке [40]. Автор констатує, що у Біблії амореї часто згадуються серед корінних мешканців Ханаану, тих, хто жив у цій землі до ізраїльтян. Спогади ізраїльтян про найдавніших мешканців Ханаану, включаючи амалікітян, хеттів, євусеїв, ханаанеїв та амореїв базуються частково на легендах. Загалом же амореї згадуються в декількох книгах Старого Заповіту – Буття, Книга Ісуса Навина, Перша книга Царів, Книга Чисел тощо. Однак амореї отримали різке осудження, критику за нечисті релігійні практики та відхилення від Бога.

Загальна інформація про розвиток Месопотамії, зокрема Вавилонії в різні періоди її історії, подана у кількох дослідженнях, які ми проаналізували. Яким було життя у стародавньому Вавилоні – на ці та інші питання старовавилонської історії можна знайти відповіді у роботі Дейва Руса [49]. Спираючись на документи господарського та політичного характеру, а також на інші доступні джерела, автор дає характеристику різних сфер життя. Він детально аналізує господарський розвиток Старовавилонського царства,

виокремлює головні види занять, особливості сільського господарства (іригаційні системи). Також увага приділена архітектурним особливостям Вавилону періоду Хаммурапі. Автор майстерно описує вулиці, житлові квартали, архітектуру тощо. Окрема увага приділена соціальній структурі старовавилонського суспільства, правовому становищу різних груп населення. Також увага приділена культурному та релігійному розвитку.

Господарському розвитку Старовавилонського царства присвячене наукове дослідження Дж. Ховерса [42]. Автор веде мову про месопотамських ремісників та майстрів, окреслює види та типи ремесел, визначає джерела сировини, важливість того чи іншого ремесла. Автор також у своїх текстах розглядає соціум Старовавилонського царства, визначає місце у ньому жінок та їхні права.

Тема господарського розвитку Месопотамії розкрита також у роботі одного із авторів Британської енциклопедії Дж. Е. Люберінга – віце-президента з редакційних питань в Енциклопедії Британіка. Він є частиною редакційної команди Британіки з 2004 р. [47]. У рубриці «Стародавня історія» він також торкається питань господарського розвитку Месопотамії, наводить цікаві факти, які дозволяють уявити рівень господарства та визначити роль різних галузей господарства в економічному зміцненні Старовавилонського царства.

Постаті старовавилонського правителя Хаммурапі присвячене дослідження відомого бельгійського асиріолога, викладача Йельського університету, професора Колумбійського університету Марка Ван Де Мієрупа [48]. Професор Ван де Мієруп спеціалізується на історії Стародавнього Близького Сходу від початку писання до епохи Олександра Великого. Особливу увагу у своїх дослідженнях він акцентує на соціально-економічній та політичній історії Стародавнього Близького Сходу. Він багато писав з історичної методології. У 2016 р. він отримав стипендію ACLS для проекту під назвою «Вавилонський космополітизм та народження традицій грецької та єврейської грамотності». У своїй монографії дослідник описує становлення аморейської династії в Месопотамії, розкриває обставини приходу до влади Хаммурапі, показує і характеризує основні напрямки його зовнішньої

завойовницької політики, характеризує внутрішній розвиток Старовавилонського царства та аналізує Кодекс.

Дослідження джерелознавчого характеру у нашій роботі становлять ще одну групу наукової літератури. Надзвичайно важливим в цьому аспекті є науковий доробок дослідника початку ХХ ст. Клода Германа Волтера Джонсона, магістра літератури, доктора філософії, магістра коледжу Святої Катерини в Кембриджі. Цей історик був викладачем асиріології в Квінз-коледжі в Кембриджі та в Кінгз-коледжі в Лондоні. Він відомий автор книг «Ассирійські акти та документи VII століття до нашої ери», «Найдавніший звід законів», «Вавилонські та ассирійські закони», «Контракти та листи» тощо. Його робота джерелознавчого характеру була написана в той час, коли були виявлені таблички та базальтовий стовп із законами Хаммурапі, тобто він стояв біля витоків дослідницької роботи над цим джерелом, саме тому його дослідження таке важливе для розуміння умов і обставин, коли був знайдений стовп, обставин його дослідження і атрибуції тощо [46].

Месопотамській правовій традиції та законам Хаммурапі присвячене дослідження Марти Роз [50]. Проаналізувавши Кодекс законів Хаммурапі, авторка робить кілька цікавих висновків. Зокрема, вона звертає увагу на існування в історіографії проблеми навколо такого явища в Законах, як ляпас по щоках. М. Роз стверджує, що це змусило попередніх коментаторів замислитися про відсутність серйозних фізичних травм у правопорушенні, різноманітність правопорушників та жертв. На її думку діапазон і очевидна нерівність засобів правового захисту перестають бути аномальними, коли ми розглядаємо параграфи без упереджень, нав'язаних контекстом положень про таліонізм та напад, і розглядаємо правопорушення не як напад на тіло людини, а як зазіхання на її честь. Тяжкість правопорушення вимірюється не об'єктивними факторами, такими як втрачений робочий час, а суб'єктивною оцінкою перенесеного приниження. Ляпас по щоках є правопорушенням не стільки в правовій системі, скільки в соціальній системі. Тим не менш, як соціальне правопорушення, воно виправляється шляхом звернення до правового механізму. Образа – це образа або удар по чийсь честі чи гордості,

що включає ляпас по щоці як найважливіший приклад, але не обмежується фізичним нападом на обличчя. Однак ідіома «ударити по щоці», як констатує авторка, не означає тільки таке ушкодження. Вона здебільшого вживається у переносному значенні. І тут можна провести аналогії із Біблією.

Також нами були взяті до уваги висновки доцента юридичного факультету комерції та судочинства Університет бізнесу в Новому Саді (Сербія) Данієли Ковацевич, яка досліджує Кодекс законів Хаммурапі і представляє його, як найдавніше збережений письмовий текст правових норм [45]. Авторка наголошує, що Кодекс Хаммурапі відображає суспільні відносини того часу, хоча більшість цих відносин регулювалися Договірним правом. Кодекс охоплює різноманітні правові питання: він регулює дуже складні майнові, сімейні, зобов'язальні та кримінально-правові відносини, включаючи судові положення. Кодекс виражає класовий характер суспільства, оскільки він насамперед захищає інтереси панівного класу та по-різному карає членів панівного та підлеглих класів за одні й ті самі злочини. Дослідниця наголошує, що це джерело викликає інтерес не лише у юристів, а й у всіх представників інших наукових дисциплін.

Джерелознавчому аналізу Кодексу Хаммурапі присвячене дослідження Патріка Дж. Кігера [44]. Його робота має науково-популярний характер, а тому легка для читання та аналізу, але разом з тим містить глибокий джерелознавчий аналіз законів та історичний аналіз епохи, коли вони створювалися. У своїй роботі автор спирається на дослідження та висновки таких відомих істориків, дослідників Месопотамії та Вавилонії зокрема, як Келлі-Енн Даймонд, доцентки кафедри історії в Університеті Вілланова США, Аманда Х. Подані, почесна професорка історії Каліфорнійського державного політехнічного університету в Помоні та авторка книги «Ткачі, писарі та царі: нова історія стародавнього Близького Сходу», Дон Маккормак, заступник декана Коледжу аспірантури в Університеті штату Середній Теннессі та історик, коло наукових інтересів якого включає історію Єгипту та Близького Сходу.

Стосовно вітчизняної історіографії зауважимо, що вона представлена здебільшого дослідженнями окремих питань старовавилонської історії.

Джерелознавчий характер має наукове дослідження В. Андрієвича [9]. Автор робить висновок, що закони Хаммурапі – це є компіляція правової шумерської традиції, яка склала їхню основу, виділяє сфери життя, які контролювали і регулювали ці закони, а також зауважує, що попри те, що закони були складені в давній період, вони були надзвичайно продумані. Автор також виділяє ще одну особливість законів – те, що вони, на відміну від законів інших держав, були позбавлені сакрально-релігійного впливу і мотивування, таким чином претендуючи бути названими першим в історії людства чисто законодавчим актом. Джерелознавчий аналіз Кодексу законів царя Хаммурапі також здійснено у науковій розвідці Д. Стукаленко [33] та А. Хайдарі [39].

Нами були використані напрацювання В. Білик, які розкривають суспільні відносини у вавилонському суспільстві на підставі аналізу кримінального права у Старовавилонському царстві [11], а також визначають правове становище жінки у цій державі, яке авторкою визначене на підставі аналізу Кодексу законів Хаммурапі [10]. Цій же темі, становищу жінки, її місцю в соціальній структурі суспільства, її правам та обов'язкам, присвячена стаття О. Адаменка [8].

Юридичному закріпленню прав людини у законах Хаммурапі присвячена також стаття А. Кукурузи [21]. У роботі розглянуто правове становище різних категорій старовавилонського суспільства, визначено їхні права та обов'язки відповідно до соціального статусу. В цьому ж руслі написані ще два дослідження, які були взяті нами до уваги. Але вони мають загальний характер, тобто присвячені правовому полю стародавнього світу, формуванню в стародавні часи правової системи та впливу на неї релігійного та інших факторів. Це роботи М. Колоса [18] та Я Кузьменко [20].

На увагу заслуговують також і дослідження господарського розвитку Старовавилонського царства. У двох дослідженнях українських авторів [31; 32] на підставі аналізу законів Хаммурапі визначаються основні галузі сільського господарства Стародавнього Вавилону, способи обробітку землі, роль ірригації, система законодавчого захисту земельних угідь, асортимент продукції, яка

виросувалася; показано розвиток тваринництва, ремесел та особливості зовнішньої і внутрішньої торгівлі у царстві Хаммурапі.

Таким чином, опрацювавши вище проаналізовану наукову літературу, ми отримали можливість визначити і викласти у роботі основні напрямки та особливості зовнішньої політики Хаммурапі та показати внутрішню розбудову та розвиток Староававилонського царства в означений період.

Друга група використаної нами літератури – це навчально-методичні праці та посібники, опрацювання яких необхідне було для написання практичної та методичної частини дослідження. Оскільки ми розглядаємо питання про освітній процес в Новій Українській Школі, особливістю якого є компетентнісний підхід, тобто формування у здобувачів відповідних компетентностей, то для з'ясування понять «компетентнісний підхід», «компетентність» тощо нами були взяті для опрацювання деякі методичні роботи українських педагогів-практиків. Зокрема, дослідження Олени Третьякової «Формування просторової компетентності та картографічних умінь на уроках громадянської та історичної освітньої галузі» [36] присвячене аналізу однієї із ключових компетентностей, яка може формуватися на уроках історії. Саме під час вивчення питання про формування території Староававилонського царства, мається на увазі завойовницькі походи Хаммурапі, його зовнішня політика, його боротьба із сусідніми містами-державами за гегемонію та їхнє підкорення і включення до складу вавилонської держави, можна сформувати в учнів просторову компетентність, а також сприяти формуванню у них вміння працювати з картою – не лише знаходити території, міста тощо, але й позначати їх на карті. Це в свою чергу сприятиме формуванню в здобувачів уявлень про Хаммурапі як великого завойовника. Про формування ключових компетентностей, в тому числі й на уроках історії присвячений також навчально-методичний посібник О. Крутенко [19]. На використанні інтерактивних методів навчання на уроках історії з метою кращого і ефективнішого формування у здобувачів освіти предметних компетентностей зосереджує увагу у своєму дослідженні В. Нобельський [23] та А. Нікора [24].

Багато важливої інформації при підготовці третього розділу нами було почерпнуто з навчально-методичних праць відомої доктора педагогічних наук, професора Луганського національного університету, історика та педагога Олени Пометун. Їй належить низка одноосібних та колективних праць з питань педагогіки, організації навчального процесу, методики навчання історії в закладах загальної середньої освіти. Зокрема, при написанні магістерської ми зверталися до її монографії «Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі» [28], присвяченої аналізу основних предметних компетентностей, які мають формуватися в учнів на уроках історії, та методиці їх формування. Також багато важливої інформації ми почерпнули з колективного посібника «Практичні заняття з історії в основній школі» [26], що допомогло при написанні підпункту про методи формування в учнів уявлень про роль особи в історії і дало можливість продумати та запропонувати конкретні завдання для закріплення отриманих учнями знань в ході вивчення теми про правління Хаммурапі.

Для того, щоб здобувачі освіти змогли скласти своє уявлення про ту чи іншу історичну особу, сформувані свої враження про неї, змогти дати оцінку її діям і таким чином визначити місце цієї особи в історії та визначити вплив її на хід історії, необхідно аби вони вміли аналізувати та критично мислити. Ці вміння також відносяться до ключових компетентностей. Тому нами були взяті до уваги рекомендації, вміщені в посібнику «Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії» авторства О. Пометун та Н. Гупан [27].

Цікаву і добре продуману методику формування у здобувачів освіти знань про історичну особу подає А. Пінчук [25]. Пропонована автором методика передбачає комплексний підхід, що включає використання різноманітних джерел інформації, активізацію пізнавальної діяльності учнів, розвиток критичного мислення та формування ціннісних ставлень до історії. Ця методика має такі кроки: найперше потрібно ознайомитися з біографією особи, вивчити основні етапи життя і діяльності історичної постаті, проаналізувати середовище (соціальні, економічні, культурні особливості розвитку) перебування особи, виокремити основні досягнення діяча, дати їм оцінку.

Запропонована методика передбачає низку різних цікавих завдань для закріплення знань, як от написання есе чи складання історичного портрету, участь у дебатах, дискусіях, підготовка презентації, відвідування музею. Зауважимо, що при виборі завдань та методів варто враховувати вікові особливості здобувачів та тему, яка вивчається, таким чином із запропонованих тут методів. Більшість у нашому випадку не можливо або недоцільно застосовувати.

Окрім напрацювань вітчизняних педагогів-практиків, ми також взяли до уваги деякі роботи зарубіжних авторів. Зокрема, з метою вивчення особливостей історичного компоненту в освітній галузі, загалом викладання історії та громадянської освіти в школах закордоном, задля порівняння досвіду навчання та методики подачі матеріалу на уроках історії, ми ознайомилися з дослідженням Коліна Каперніка з Буфало, штат Нью-Йорк США [43].

Також при підготовці третього методичного розділу, який присвячений аналізу нормативної бази, яка регулює освітній процес в Україні, повноті відображення теми нашого дослідження в шкільній програмі і підручниках, а також аналізу і характеристиці методів формування в учнів уявлень про роль особи в історії, нами були опрацьовані та проаналізовані окрім документів, навчальні програми та шкільні підручники з інтегрованого курсу історії для шостого класу, детальний огляд яких подано у першому підпункті третього розділу магістерської роботи.

1.2. Джерелознавчий огляд

Успішне досягнення поставленої у науковій роботі мети можливе лише за умови залучення дослідником джерел відповідно до теми роботи. Опрацювання джерел, їхній аналіз, детальне вивчення, виділення основного – те, що необхідно зробити, аби робота була самостійною, позбавленою запозичень та плагіату, претендувала на оригінальність та містила наукову новизну і мала практичне значення. У випадку написання цієї роботи нами були залучені джерела двох видів. При підготовці розділу про зовнішньополітичний та внутрішній розвиток Староавилонського царства за правління Хаммурапі ми

спиралися на інформацію, отриману в ході аналізу статей Кодексу законів Хаммурапі. При підготовці третього, методичного розділу, у якості джерел ми спиралися на закони та нормативно-правові акти, які регулюють освітній процес в закладах загальної середньої освіти, і на модельні навчальні програми, які визначають особливості навчального процесу на уроках історії в 6 класі.

Отже, основним історичним джерелом, яке дало нам можливість детально розглянути внутрішню організацію Староавилонського царства та визначити деякі особливості зовнішньої політики Хаммурапі, є Кодекс законів – правові норми, які ґрунтуються на звичаєвому праві, яке за розпорядженням Хаммурапі було зібране, кодифіковане і стало основним законом, за яким організовувалося внутрішнє життя великої держави. На сьогодні ці статті доступні для опрацювання як в англomовному варіанті із ґрунтовними коментарями знаних зарубіжних фахівців та дослідників, так і в українському перекладі, здебільшого вміщеному у практичних посібниках або ж у хрестоматіях для студентів істориків [2; 1].

Вперше історики познайомилися з цим джерелом ще у 1850-х рр. Територія Африки і Азії на той час була колонізована європейськими країнами, які для утримання своєї влади в колоніях розташовували там свої військові загони, будували фортечні укріплення та гарнізони. І більшість великих наукових археологічних досліджень в цьому районі розпочалися якраз у другій половині XIX ст. європейськими археологами. Як правило, цим розкопкам передували випадкові знахідки артефактів під час фортифікаційних робіт. Під час археологічних розкопок на території стародавньої Персії у 1853 р. англійським археологом Генрі Лейардом була знайдена глиняна табличка із зазначенням імені царя Хаммурапі. Разом з колегами він припустив, що на даній табличці написано перший звід законів. Розшифрували табличку змогли щойно в 1881 р. З неї стало відомо, що Хаммурапі був великим законодавцем і завойовником, якому вдалося підкорити низку месопотамських міст-держав і об'єднати їх в одну потужну цивілізацію. Пізніше подібні таблички з текстами законів були віднайдені в бібліотеці асирійського царя Ашшурбаніпала [32].

Сенсаційна ж знахідка відбулася вже на початку ХХ ст. Базальтовий стовп заввишки 2,25 м, вагою в 4 тони з викарбуваними на ньому статтями законів був знайдений під час археологічних розкопок на території стародавньої Персії, в одній із її столиць – місті Сузи наприкінці грудня 1901 р. – на початку січня 1902 р. Археолог Морган виявив у Сузах три фрагменти чудово полірованого та гравірованого чорного мармурового моноліту. Саме на ньому й розміщувалися тексти статей вавилонського кодексу. Перша офіційна серія фотографічних репродукцій, разом із транслітерацією та перекладом тексту, стала основою для ґрунтовних досліджень провідних європейських археологів та істориків – буквально за кілька років до друку були готові кількох томів монографій. німецькою, італійською та англійською мовами. Ці дослідження супроводжувалися філологічним аналізом тексту, транслітерацією, перекладом, вичерпними предметними покажчиками та повним глосарієм. У нас сьогодні найбільш розповсюдженим і найчастіше використовуваним є переклад з перекладу Л. В. Кінга з коментарями Чарльза Ф. Горна, доктора філософії, здійсненого ще в 1915 р. [2]. Ми принципово уникаємо робіт радянських сходознавців.

Згідно з дослідженнями, базальтова стела багато ілюстрована зображеннями, зокрема постаттю царя Хаммурапі та постатями різних богів. Текст викарбуваний колонками. Цільовою функцією стели, на думку фахівців, було створити у громадськості уявлення про величність правителя, його виокремлення, божественність, і про справедливість, яку можна знайти лише у Хаммурапі. Таким чином, очевидно, що стела була розташована в спеціально відведеному місті у храмі. Ймовірно, стела була встановлена в Есагілі, храмі бога Мардука в місті Вавилон, або, можливо, в Ебаббарі, храмі бога Шамаша в місті Сіппар, сучасний Абу-Хаббах, на південний захід від Багдада. У Сузах ця стела опинилася після того, як Вавилон був завойований Еламом. Крім того існує ще кілька подібних стел з текстом законів, які, очевидно, були розміщені в інших містах Старовавилонського царства.

Отже, завдяки дослідженням зарубіжних істориків та археологів знаємо, що в основі Кодексу законів царя Хаммурапі лежить звичаєве право народів,

які ним були завойовані та приєднані до Вавилонської держави. Напис на стелі є одним із найдовших безперервних клинописних написів будь-якого жанру з історії давнього Близького Сходу. Ассиріологи традиційно поділяють його на три частини. Перша відома як Пролог, і написана у високому поетичному реєстрі вавилонської мови. Пролог стосується минулого, описує військові завоювання та будівельні проекти Хаммурапі, а також його подальший вибір богами бути царем і встановити справедливість на землі: «Коли Мардук послав мене правити над людьми, захищати право на землю, я чинив право та праведність і приносив благополуччя пригнобленим» [2].

Середній розділ, написаний прозою, йде після Прологу та нараховує від 275 до 300 «законів» або рішень. Усі вони написані за однією формулою: спочатку йдеться умова (якщо людина вчинить щось), а в другій частині статі вказано вид покарання. Законизгруповані тематично приблизно так:

§§ 1-5 неправдиві свідчення

§§ 6-25 крадіжка

§§ 26-41 праця на державній землі

§§ 127-194 сімейне право

§§ 195-214 напад та побиття. Таким чином, бачимо, що не всі статі збереглися. До наших днів збережено 282 статті, решта втрачені [2].

Можемо констатувати, що закони охоплювали і регулювали усі сфери життя – політичну, соціальну, господарську, судову. Покарання, попри проголошену Хаммурапі в Пролозі рівність і справедливість, залежало від соціального статусу потерпілого та злочинця, серед поширених кар найчастіше вживалися штрафи або ж принцип таліону «око за око, зуб за зуб».

Епілог, як і Пролог, написаний у поетичному стилі. Він стосується майбутнього, зокрема статусу Стелі в майбутньому, незмінності її напису та скульптури, а також того, як майбутні царі, якщо шануватимуть цей Кодекс, у свою чергу, будуть благословенні довгим і процвітаючим правлінням.

Скульптурний рельєф зображує Шамаша, месопотамського бога сонця, який сидить обличчям ліворуч, та царя Хаммурапі, який, стоїть обличчям праворуч. Шамаш ідентифікується як божество за стилізованою рогатою

короною, яку він носить, а як бог сонця – за хвилястими «променями», що виходять з його плечей, та деталями поверхні його підставки для ніг, що нагадують гірську місцевість. Як бог сонця, Шамаш є месопотамським божеством світла та богом справедливості. Навпроти бога Хаммурапі позначений своїм головним убором як цар.

Месопотамське мистецтво зазвичай зображує сприятливий правий бік, щоб продемонструвати фізичну досконалість, часто, як тут, з оголеним правим плечем; ця деталь разом з виразним зображенням бороди підкреслює фізичну силу та мужність. Хаммурапі, звичайно, стоїть у присутності бога, який сидить на троні. Їхня різниця у зрості також візуально кодує їхні ієрархічні стосунки. Все це проілюстровано таким чином, аби наголосити на тому, що закони дані Хаммурапі богами, а тому не може бути якихось заперечень чи сумніву у їх досконалості.

Таким чином, Кодекс законів Хаммурапі є важливим історичним джерелом, яке дозволяє встановити чітку соціальну структуру вавилонського суспільства, визначити особливості і основні напрямки господарства, розглянути судову систему тощо.

Третій розділ магістерської роботи методичний. Перший підпункт цього розділу присвячений питанню повноти висвітлення теми нашого дослідження, тобто історії Старовавилонського царства за правління Хаммурапі, в шкільній програмі. У другому підпункті ми розглянули види компетентностей, які мають формуватися в учнів на уроках історії, та охарактеризували методи формування цих компетентностей загалом, та формування уявлень здобувачів освіти про роль особи в історії зокрема. Дослідницька робота в методичній частині магістерської потребувала опрацювання та аналізу законодавчих актів, які регулюють освітній процес в Україні. Цей процес регулюється і визначається низкою державних законів. Зокрема, особливості освітнього процесу в Україні, регулювання навчального процесу в закладах загальної середньої освіти нами було проаналізовано на підставі статей закону «Про освіту» [7]. Деякі тези в цьому контексті потребували уточнення, доповнення, зокрема, щоб детальніше

описати та висвітлити особливості навчального процесу, ми залучили до роботи також статті закону «Про повну загальну освіту» [6].

Як відомо, в нашій державі упродовж останніх років триває реформа шкільної освіти, впроваджуються нововведення. Зокрема, особливий акцент робиться на особистості учня, на його індивідуальній траєкторії розвитку. Важливим сьогодні в освітньому процесі є не виклад матеріалу для здобувачів освіти, а формування у них відповідних вмінь та навичок, тобто компетентностей. Цей компетентнісний підхід складає основу НУШ – Нової Української Школи, за програмою якої з цього року вже вчитимуться й учні 8 класів. Якраз основні принципи НУШ, визначення поняття «компетентність», визначення видів і типів компетентностей (загальні, галузеві, предметні) та шляхи їх формування детально представлено у Концепції НУШ [4].

Вимоги до компетентностей, тобто вмінь і навичок, які учні мають здобути упродовж навчання в базовій школі, тобто в 5-9 класах, визначає ще один документ – «Державний стандарт базової середньої освіти» [3]. Саме Державний стандарт визначає історичний компонент освітньої галузі «Громадянська та історична галузь» і в світлі останніх змін в освітньому процесі на сьогодні ми маємо навіть об'єднання двох компонентів – історії і громадянської освіти у закладах вищої освіти і запровадження освітньої програми «Середня освіта. Історія та громадянська освіта» з метою підготовки висококваліфікованих вчителів. Вище проаналізовані документи в частині, що стосується компетентностей, також передбачають, що серед них мають розвиватися такі як культурна компетентність, полікультурна, громадянська, тощо. Тобто, метою освітнього процесу як такого має бути не лише прагнення вчителів навчити учня вчитися, сформувати у нього певні знання, навички, вміння, але й необхідність сформувати в здобувачів освіти почуття патріотизму, любові до Батьківщини тощо. Саме ці положення прописані і регулюються «Концепцією національно-патріотичного виховання в системі освіти України» [5].

Аналізуючи повноту висвітлення теми нашого дослідження у шкільній програмі, звісно попередньо необхідно було ознайомитися і проаналізувати

передусім Навчальну програму, де чітко розписані вимоги до календарування навчального плану, здійснено розподіл історичного матеріалу по класах, розділах та темах. Відповідно було визначено, що питання Староавилонської держави Хаммурапі вивчається в інтегрованому курсі історії в шостому класі [52]. Зауважимо, що на сьогодні, відповідно до існуючого законодавства, заклади загальної середньої освіти мають певну автономію, вони можуть самостійно, в межах законодавства, регулювати навчальний процес, обирати навчальні програми і підручники із низки запропонованих і затверджених Міністерством освіти і науки. Таким чином, аби з'ясувати ці нюанси та особливості, нами також були взяті до уваги і проаналізовані рекомендовані МОН модельні навчальні програми [58–60].

Висновок до розділу 1

Визначаючи рівень наукового забезпечення теми нашого дослідження та його джерельну базу, зауважимо наступне. У частині наукового забезпечення констатуємо, що багато наукових досліджень, які доступні нам, належать російським історикам-сходознавцям, адже свого часу там сформувалася потужна школа сходознавців. Але зважаючи на дії країни-агресора і реагуючи на пропозиції влади, ми усвідомлено категорично не використовували у роботі ці матеріали. Таким чином, нами були досліджені, проаналізовані та використані наукові роботи як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Цінний матеріал був почерпнутий переважно з праць зарубіжних дослідників, навіть тих, які були першовідкривачами такого джерела як Кодекс Законів Хаммурапі. Ці матеріали є доступними в інтернет мережі. Стосовно досліджень вітчизняних авторів зауважимо, що вони вартісні тим, що написані останнім часом, фаховою українською мовою, висвітлюють окремі проблеми історії Вавилонії і ґрунтуються переважно на напрацюваннях іноземних авторів. Також нами були використані і опрацьовані навчально-методичні посібники та монографії в частині методичної роботи, при розкритті питання про

особливості освітнього процесу в Україні, визначенні поняття «компетентнісний підхід» тощо.

Стосовно джерельної бази, зауважимо, що основним історичним джерелом, яке у повній мірі дає можливість охарактеризувати внутрішню організацію Старовавилонського царства та проливає світло на зовнішню політику Хаммурапі, є Кодекс Законів Хаммурапі, доступний як в опрацюванні зарубіжних авторів, так і в українському перекладі. В частині практичної роботи при з'ясуванні окремих питань та проблем ми опиралися на закони України про освіту, нормативно-правові акти, які регулюють освітній процес в державі, а також спиралися на положення Державного стандарту базової освіти та на результати аналізу модельних навчальних програм. У сукупності це дало змогу, вважаємо, виконати визначені у вступі завдання та досягнути поставленої у роботі мети.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРСТВА ЗА ПРАВЛІННЯ ХАММУРАПІ В I ПОЛ. XVIII СТ. ДО Н. Е.

2.1. Політичне піднесення Вавилону та утворення великої централізованої держави

Межиріччя – територія, де найраніше відбувся розпад потестарної організації та формування перших державних утворень. Ці процеси розпочалися на рубежі IV–III тис. до н. е. Формування державності у вигляді окремих міст-держав відбувалося спочатку у південній частині Межиріччя – Шумері. Між цими містами точилася боротьба за гегемонію. Пізніше на політичну арену вийшла Аккадська держава Саргона, який підпорядкував собі шумерські міста. Це була одна з перших спроб централізації Межиріччя. Вторгнення кочових племен кутіїв привело до занепаду держави і роздробленості. Упродовж кількох століть Месопотамія залишалася під владою кутіїв, а місцевим елітам був потрібен час аби зібратися і організувати протистояння загарбникам. Одне за одним відбуваються повстання в шумерських містах Лагаш, Ур, Урук, в результаті чого кутії лишили ці території, а в Месопотамії утворилася нова держава – Шумеро-Аккадське царство (III династія Ура). В кінці III тис. до н. е. сюди вторгаються нові кочові племена – амореї. Їхнє вторгнення було однією з причин розпаду Шумеро-Аккадського царства, на уламках якого утворилася низка аморейських міст-держав: Ларса, Ісін, Марі, Вавилон [40, с. 52].

У ранніх джерелах періоду III династії Ура (приблизно XXII–XXI ст. до н. е.) у Месопотамії термін «амореї» вжито для позначення груп людей, які прибули з-за кордону та вважалися «іншими» стосовно традиційної шумерської культури. Зазвичай вони зображалися як варвари із посушливих високігірних регіонів на заході, і вважалися жителями Ура людьми другого сорту. В одному конкретному творі, відомому як «Шлюб Марту», амореї персоніфіковані в образі Марту (або Амурру), людини, за яку ніхто не повинен хотіти видати

свою дочку заміж – його народ їсть заборонену їжу, завжди мандрує, носить шкури тварин і живе в наметах. По суті, амореїв вважали варварами-скотарями, які цуралися шумерської культури та не мали місця в суспільстві. Ті ж джерела вказують на те, що амореї проживали на захід від Євфрату, займаючи Сирію та Ханаан. Але батьківщиною амореїв вказують Аравію. Таким чином, амореї – це кочові племена, які поступово вийшовши з Аравії, розселилися на території Сирії та Ханаану та почали проникати в Месопотамію. Подібні підтвердження знаходимо і в Біблії. Тут вони зазвичай згадуються у традиційному переліку мешканців Ханаану поряд з ханаанеянами, хеттиянами, періздеянами, хіввеянами та євусеянами [40, с. 53].

Амореї почали проникати на територію спочатку Аккаду ще в XXIII ст. до н. е. І аккадські правителі були змушені воювати з ними на території Сирії. Пізніше міграції амореїв набули таких масштабів, що вони почали поступово розселятися по північномесопотамських містах. Врешті решт правителі III династії Ура, аби не допустити масового проникнення амореїв на межі своєї держави, були змушені побудувати майже 200-кілометрову стіну від Тигру до Євфрату. Однак, потреба в нових територіях для стад худоби спонукала амореїв шукати шляхи розселення по території Месопотамії і вони врешті проникли в південну її частину [41, с. 14]. Поступово, скориставшись ослабленням місцевої влади, амореї утворюють свої міста або ж проникають і закріплюються в уже існуючих. Кожне з цих невеликих державних утворень намагається встановити своє домінування, однак спочатку безрезультатно – іде постійна боротьба між правителями Ларси, Ісіну, Марі, Вавилону. І лише через кілька століть правителям останнього вдалося завоювати своїх сусідів, створивши Староавилонське царство.

Історія аморецького Вавилону розпочалася на початку II тис. до н. е., коли одне із аморецьких племен – яхрурум вторглося в північну частину царства Іссін, захопило цю територію і захопило місто Вавилон та зробило його своєю столицею. Територія аморецького Вавилонського царства розташовувалася між двома каналами річки Євфрат – Арахту та Алкалату. Саме в цей період в результаті злиття шумерів та аккадців і асиміляції ними

прийшлих амореїв, сформувалася нова народність – вавилоняни. Царство межувало з іншими войовничими аморейськими державними утвореннями, тому усі правителі I вавилонської (аморейської) династії мусіли дбати про обороноздатності міста. Першим, кому вдалося побудувати відносно стабільну державу, джерела вказують Сін-Мубалліта – батька Хаммурапі. П'ятий цар династії, Сін-Мубалліт (правив 1812–1793 рр. до н. е.), зумів зміцнити місто – стабілізувавши господарство, вдалося налагодити поповнення державної казни [41, с. 12]. Це, у свою чергу, сприяло розбудові міста-держави. В першу чергу головна увага була приділена укріпленню міста – одна за одною були побудовані кілька фортець, також були зведені кілька нових міських стін та воріт в них. Наступне, на що звернув увагу правитель – це побудова каналів, що вирішувало питання водопостачання і річкового транспортного сполучення. Ще один напрямок розбудови Вавилону – будівництво доріг. Сін-Мубалліта, отже, стабілізував внутрішньополітичне та економічне життя Вавилонії. Стосовно зовнішньополітичної ситуації, то зауважимо, що батько Хаммурапі вів активні війни зі своїми сусідами, вступав у коаліції, зокрема проти Ларси – одного з найважливіших і найбільших суперників Вавилону, але вони були невдалими. Тобто, він не зміг розширити межі своєї держави і завоювати сусідні міста та підконтрольні їм території. Але Сін-Мубалліта, завчасу передаючи правління своєму сину через хворобу, доручив йому внутрішньо міцну державу, що дало добре підґрунтя для подальшої активної і вдалої зовнішньої завойовницької політики. Тогочасні джерела змальовують нам Хаммурапі, який успадкував владу, як юнака, сповненого запалу та генія, справжнього вихора в битві, який розгромив усіх бунтівників, розсік своїх ворогів на шматки, пройшов неприступні гори та ніколи не програв жодного бою [47].

На час вступу Хаммурапі на престол Вавилонське царство складалося лише з міст Вавилон, Кіш, Сіппар та Борсіппа. Хаммурапі був здібним адміністратором, спритним і хитрим дипломатом, терплячим у досягненні своїх цілей. Зійшовши на престол, він видав прокламацію про прощення боргів народу і протягом перших п'яти років свого правління ще більше зміцнив свою популярність, благочестиво відновлюючи святилища богів, особливо Мардука,

покровителя Вавилону. Потім, зміцнивши свою владу вдома та зібравши військові сили, він розпочав п'ятирічну серію кампаній проти держав-суперників на півдні та сході, розширюючи свою територію [31, с. 95].

Незадовго до сходження на трон Хаммурапі, найбільшого впливу в Месопотамії досягла Ассирійська держава, де царював Шамши-Адад I, який завоював деякі області Аккаду (північна частини Месопотамії), зокрема держави Ешнунну і Марі. Намісниками там ассирійський правитель настановив своїх синів. Ними керували сини ассирійського царя. Ларса, яка була захоплена еламитами – могутніми сусідами стародавніх вавилонян, так і лишалося ще одним важливим суперником Вавилону.

Маніпулюючи обставинами, Хаммурапі був змушений тимчасово визнати свою залежність від ассирійського царя Шамши-Адада I, що дозволило йому приступити до своєї завойовницької політики в Месопотамії. Домігшись перших успіхів, Хаммурапі, побоюючись втручання ассирійського царя Шамши-Адада I, почав зміцнювати свої північні кордони, завойовуючи прикордонні області. У 1791 р. помер Шамши-адад I, і Хаммурапі, скориставшись суперництвом між владолюбними синами ассирійського царя, сприяв поверненню у Марі його колишнього правителя – Зімірі-Ліма [48, с. 67].

У 1787 р. до н. е., на сьомому році свого правління, Хаммурапі підкорив міста Ісін і Урук, користуючись при цьому підтримкою Римсіна I, представника еламської династії і правителя Ларси. При цьому Хаммурапі уклав військово-політичні союзи з іншими містами-державами, такими як Ніппур і Лагаш. Союзи, які він укладав з іншими державами, неодноразово порушувалися, коли цар вважав за необхідне це зробити, але, оскільки правителі продовжували укладати пакти з Хаммурапі, здається, нікому з них не спадало на думку, що він зробить з ними те саме, що й раніше з іншими. Отож, після завоювання Урука та Ісіна він спрямував свої військові сили проти Ніппура і Лагаша та завоював своїх недавніх союзників [48, с. 93].

Однак незабаром загострюються відносини між Хаммурапі та Римсіном I, правителем Ларси. У 1786 р. до н. е. розпочинається війна з Ларсою. Ларса була найприбутковішим торговим центром у Перській затоці, і прибутки від цієї

торгівлі збагачували місто та заохочували його до розширення, так що більшість міст півдня опинилися під контролем Ларси. Ще батько Хаммурапі Сін-Мубалліта очолив війська проти Ларси, але був розбитий Римсіном I. Хаммурапі відновив військове протистояння з Ларсою і воно було успішним. Техніка, яку він, використав першою у війні з Ларсою, стала його улюбленим методом в інших протистояннях. Хаммурапі наказав перегороджувати джерела води міста дамбою, щоб позбавити ворога водопостачання і змусити його до капітуляції. Ще один спосіб боротьби з допомогою води, який успішно застосовували вавилоняни – утримувати воду за допомогою дамби, а потім випускати її для затоплення міста, перш ніж розпочати наступ. Цей метод раніше використовував батько Хаммурапі, але зі значно меншою ефективністю. Ларса була останнім оплотом Римсіна I, і після її падіння не залишилося іншої сили, яка могла б протистояти царю Вавилону на півдні [47].

Наступне місто-держава, проти якої Хаммурапі вирушив з війною, було Малгіум. Місто і прилеглі до нього території розташовувалися на східному узбережжі річки Тигр, на південь від гирла річки Діяли. Свого часу правителі цього міста воювали з Ларсою, а вже в часи правління Хаммурапі місто входило до антивавилонської коаліції. Хаммурапі завоював Малгіум в 1784 р. до н. е. Через кілька років у місті піднялось повстання проти Хаммурапі і в 1779 р. до н. е. вавилонський правитель придушив його і повторно підпорядкував місто своїй владі. Далі Хаммурапі зосередився на завоюванні Рапікума – міста, яке розташовувалося між Хіттом і Сіппаром, в середній течії річки Євфрат, мало важливе стратегічне значення, а тому було в центрі військового протистояння не лише Ассирії та Вавилонії, але й на нього мали претензії правителі Ешнуни. Боротьба за це місто тривала давно. Воно, як і інші міста, вже традиційно, то було союзником Вавилону, то входило в антивавилонську коаліцію. Остаточо Хаммурапі підкорив його і включив до складу своєї держави у 1783 р. до н. е. [49].

Зважаючи на активну та вдалу завойовницьку політику Хаммурапі, правителі навколишніх міст-держав продовжували створювати коаліції проти Вавилону, але вони здебільшого були невдалими. Зокрема, у 1772 р. до н. е.

Хаммурапі розгромив еламського царя Шурукдуха і царя Ешнунни. Через кілька років, у 1764 р. до н. е. чергового розгрому зазнало коаліційне військо правителів Ешнуни, Малгіума, Еламу і Навара. Після цього в Месопотамії одне за одним повстають проти Хаммурапі завойовані ним міста. Велике повстання розгорнулося в Ларсі і правитель Вавилону був змушений організовувати військовий похід з метою придушення цього бунту. Остаточне підкорення Ларси відбулося у 1763 р. до н. е. У 1762 р. до н. е. Хаммурапі здійснює низку успішних військових походів, придушує бунти і остаточно упокорює місто Малгіума, хурритські поселення за Тигром [48, с. 112].

Захопивши південну частину Месопотамії, Хаммурапі повернув на північ і захід. Аморецьке царство Марі в Сирії довгий час було союзником аморецького Вавилону, і Хаммурапі продовжував дружні стосунки з царем Зімрі-Лімом (правив 1775-1761 рр. до н. е.). Зімрі-Лім провів успішні військові кампанії на півночі Месопотамії, і завдяки багатству, отриманому від цих перемог, Марі стає предметом заздрості інших міст, маючи один з найбільших і найрозкішніших палаців у регіоні. Зімрі-Лім бачив стрімке посилення впливу і могутності Вавилону, тому у військових походах Хаммурапі жодним чином його не підтримував, побоюючись, очевидно, що вавилонський правитель може з союзника перетворитись на суперника і ворога.

Вчені давно сперечаються, чому Хаммурапі розірвав свій союз із Зімрі-Лімом, але причина здається досить очевидною: Марі було важливим, розкішним і процвітаючим торговим центром на річці Євфрат, володіло великими багатствами і, звичайно ж, правами на воду. Підкорити місто безпосередньо, замість того, щоб вести переговори з його правителем щодо ресурсів, було б краще для будь-якого правителя, і Хаммурапі, безумовно, так і вчинив. Військовий похід проти Марі Хаммурапі провів у 1761 р. до н. е. і, на відміну від інших міст, Марі було не просто завойоване, а зруйноване. Серед дослідників були суперечки стосовно того, чому Хаммурапі вчинив по іншому в цьому випадку. Зазвичай вавилонський правитель завойовував місто і відбудовував його, а тут він розгромив Марі. В результаті історики прийшли до думки, що Хаммурапі хотів, щоб Вавилон був найбільшим з месопотамських

міст, а Марі було безперечним суперником в цьому плані. Оскільки після цього року Зімрі-Лім – правитель Марі, більше не згадується в джерелах, історики припускають, що він загинув [49].

Підпорядкувавши своїй владі Марі, Хаммурапі вирушив на Ашшур і захопив регіон Ассирія і розгромивши племена кутіїв, субареїв та горців, які розташовувалися на північному-заході в горах Загросу. Наступного 1756 р. до н. е. вавилонський правитель у властивий для нього спосіб – перекриттям водних артерій, змусив капітулювати Ешнуну – великий торговельно-ремісничий центр, який лежав на перехресті шляхів з Месопотамії в Елам.

Таким чином, вавилонському правителю Хаммурапі вдалося завоювати і підкорити своїй владі величезні території не лише півдня Месопотамії, але й північні регіони, створивши велику і потужну державу в регіоні (Див.: Додаток А). Утримання завойованих територій під контролем було можливим завдяки потужному війську та добре організованій внутрішній політиці правителя.

2.2. Внутрішня організація Старовавилонського царства

Хаммурапі успадкував владу від свого батька Сін-Мубалліта, який, за твердженням істориків, через хворобу передчасно був змушений передати трон своєму синові. Сін-Мубалліт прагнув створити велику державу, йому вдалося внутрішньо зміцнити Вавилонію, однак він не зумів підкорити собі сусідні міста-держави. Це належало зробити вже Хаммурапі. Отримавши від батька у спадок внутрішньо міцну державу приблизно у 1792 р. до н. е., Хаммурапі перше десятиліття свого правління присвятив подальшому внутрішньому зміцненню країни. В цьому плані важливим було максимально централізувати царську владу. Тому одна з головних цілей внутрішньої політики Хаммурапі полягала в укріпленні царської влади. Зважаючи на це, правитель проводив ціленаправлену політику, яка характеризується конкретними впровадженнями в різних сферах [20, с. 19].

В першу чергу, відповідні відомства отримали розпорядження у зміцненні оборонних споруд у Вавилоні. Хаммурапі зміцнив стіни Вавилону, перетворивши його на одну з найнепрístupніших фортець того часу. Стіни

були побудовані з обпаленої та сирцевої цегли, мали значну товщину й висоту, були обладнані вежами та воротами. Після приєднання до своєї держави міст-суперників (Ларси, Ісіна, Ашнунни тощо), Хаммурапі відновлював або будував нові оборонні стіни в цих містах, щоб зміцнити свою владу та унеможливити повстання. Це також давало змогу захищати кордони держави від зовнішніх вторгнень. На важливих стратегічних напрямках та прикордонних зонах будувалися невеликі фортеці або укріплені гарнізони, що служили базами для війська та пунктами контролю. Вони розміщувалися поблизу головних шляхів, річок і важливих переходів. Побудова та укріплення вже існуючих водних каналів, гребель, шлюзів було важливим не лише для господарської діяльності, але й мало важливе стратегічне значення [48, с. 124].

Була реформована система управління та проведена адміністративна реформа. Зокрема, відбулася централізація влади в руках царя: Хаммурапі зосередив усю владу у своїх руках, проголошуючи себе не лише царем, а й вищим суддею, воєначальником і жерцем. Він був не просто правителем, а «намісником богів на землі», що посилювало його авторитет. Було проведено новий адміністративний поділ держави. Держава була поділена на провінції та округи, якими керували намісники. Ці чиновники призначалися царем і були підзвітні лише йому. Їхні функції включали збирання податків, підтримання порядку, судочинство на місцевому рівні, організацію будівництва та захист кордонів. Така система дозволяла контролювати великі території, зменшити вплив місцевої знаті та запобігти сепаратизму. Зауважимо, що упродовж правління Хаммурапі адміністративно-територіальний поділ держави змінювався, оскільки правитель майже все своє правління, за виключенням першого десятиліття, провів у війнах, завойовуючи і приєднуючи до держави все нові і нові території [34, с. 42].

З метою чіткого управління усіма територіями була створена нова система чиновництва, в основі якої лежала ієрархія чиновників: від головних управителів до нижчих посадовців. Вони контролювали господарську діяльність, військо і постачання ресурсів для нього, судову систему, ірригаційні системи та сільське господарство, торгівлю та ремесло, контролювали

будівництво, здійснювали збір податків, вели облік населення, майна, врожаю тощо. Така система управління супроводжувалася активним діловодством. Тому все більше зростала кількість чиновників, управління ставало бюрократизованим, чим далі, то більшої ваги набували писарі, які вели облік податків, судових справ, договорів, поставок, зобов'язані були вести докладні звіти, які перевірялися в центральному уряді. Без грамотних чиновників централізована держава не могла б функціонувати [32, с. 7].

Разом з тим, джерела свідчать, що Хаммурапі активно боровся з корупцією серед чиновників. Законодавство передбачало суворі покарання за зловживання службовим становищем. Наприклад, суддя, який виніс неправомірне рішення, повинен був бути знятий із посади й сплатити штраф. Таким чином, створювалася система особистої відповідальності за службові обов'язки. Це сприяло формуванню більш відповідального державного апарату.

Ефективне управління державою передбачало також і створення чіткої судової системи. Хаммурапі вдалося завоювати великі території, які населили різні народи, з різною культурою, традиціями, звичаями та різним уявленням про правопорядок. Управляти цими територіями було непросто, ще важче було тримати їх під контролем і в покорі. Правителю час від часу доводилося військовою силою придушувати різні виступи. Аби посилити контроль над завойованими народами, потрібна була чітка система законів. Її вироблення і оформлення тривало довгий час. За наказом Хаммурапі по всій країні були зібрані зразки звичаєвого права завойованих народів, опрацьовані, проаналізовані і з загальної кількості були вибрані ті, які найбільш відповідали потребам і побажанням влади. Таким чином уже наприкінці правління Хаммурапі була створена єдина правова система, яка була заснована на відомому Кодексі – Законах Хаммурапі. Дослідники стверджують, що відомий базальтовий стовп із законами був створений і закони були оприлюднені як єдиний кодекс вже в останній рік правління Хаммурапі, в 1750 р. до н. е. [1, с. 143–174; 2]. (Див.: Додаток Б).

Цей документ не лише регламентував соціальні відносини, а й став ідеологічною основою внутрішньої політики Хаммурапі. Закони охоплювали

широкий спектр питань – від сімейного права до кримінального, від регулювання торгівлі до релігійних практик. Головним принципом законів був суворий правовий порядок та відповідальність усіх верств населення перед державою. Хоча система права була ієрархічною – покарання залежало від соціального статусу винуватця та постраждалого – вона все ж визнавала значення закону як універсального регулятора життя [51, с. 2].

Хаммурапі виступав як гарант справедливості – у передмові до законів він називає себе «царем правди», основне своє завдання на цій землі, яке він отримав від бога Шамаша, цар визначав як захист слабких від сильних, вдову і сироту – від несправедливості. Судочинство здійснювали місцеві судді, але у складних випадках рішення міг ухвалити сам цар [50, с. 28].

Саме кодифікація права і збережені до наших днів статті «Законів Хаммурапі», дають можливість визначити пріоритети влади в розвитку усіх сфер, зокрема й господарської. Відповідно до джерел, констатуємо, що з метою успішного економічного розвитку також були впроваджені певні реформи і чітко прослідковується контроль влади. Зокрема, держава строго контролювала розподіл ресурсів, зокрема землі, води, зерна. Земля була великою цінністю і в законах чітко прослідковується турбота про неї, про збереження її родючості, за недобросовісне розпорядження чи обробіток земельних наділів, недбайливе ставлення до ірригаційних систем передбачалося строге покарання [2]. Держава організовувала громадські роботи з будівництва та утримання зрошувальних систем. Хаммурапі наказував будувати і підтримувати канали, зрошувальні системи, греблі, що забезпечувало підвищення врожайності і це було критично важливими для сільського господарства, яке становило основу господарства Вавилонії [33, с. 335].

З метою стабілізації та активізації розвитку усіх галузей господарства було впроваджено єдину систему вимірів, ваги й орендної плати. У законах також передбачалося регулювання оренди землі, винагород за працю, відносин між землевласниками та орендарями. Були встановлені чіткі правила для торговців, ремісників, лікарів, будівельників – усіх, хто брав участь у господарському житті. У містах, окрім укріплень, також інтенсивно і

удосконалювалися приміщення для зберігання зерна, особлива увага приділялася будівництву шляхів сполучення – доріг та каналів, що теж було важливим для розвитку господарства [46].

Кодифіковані закони також дають нам можливість уявити соціальну структуру Старовавилонського царства часів Хаммурапі. Вавилонське суспільство часів Хаммурапі було чітко стратифікованим. Його внутрішня політика мала на меті зберегти цю ієрархію, водночас регулюючи взаємовідносини між представниками різних соціальних верств: авелумів (вільних громадян), мушкенумів (залежних людей) та рабів [2]. Приналежність до громадян визначалася правом на приватну власність на землю. Попри те, що Хаммурапі декларував у Вступі до Кодексу рівноправність, насправді в законах чітко закріплено нерівність, що проявилось у різній відповідальності за одні і ті ж злочини залежно від соціального статусу злочинця та потерпілого [11, с. 122]. Зауважимо, що значна увага у державі приділялася такій соціальній категорії як військові – категорії військових, умови служби, забезпечення воїнів та їхніх сімей, турбота про рідних тих військових, які потрапили у полон, а також покарання за зраду або відмову іти воювати – все це чітко прописано у статтях. Така увага пояснюється тим, що Хаммурапі вів постійні війни завойовницькі, а також мусів час від часу придушувати виступи у завойованих регіонах, тому військові надзвичайно цінувалися. Особливе місце займали в законах також сімейні відносини: закони строго регулювали шлюб, спадкування, обов'язки батьків і дітей [1, с. 146–150; 10, с. 116]. Це допомагало підтримувати соціальний порядок у державі. Чітке уявлення про соціальну структуру дає складена нами таблиця.

Таблиця 1.

Соціальна структура старовавилонського суспільства

Соціальна група	Опис	Права та обов'язки	Приклади покарань у Законах
Авелуми	Вільні громадяни: землевласники, купці, воїни, судді, урядовці	Повні громадянські права, володіння землею, участь у суді, служба в армії	Найсудовіші покарання за злочини проти них
Мушкенуми	Залежні особи, підлеглі царя,	Обмежені права, могли користуватись	Менша компенсація за шкоду; м'якші

	орендарі, чиновники середньої ланки	землею, виконували державні обов'язки	покарання, ніж для авелумів
Раби (вардум)	Найнижчий прошарок, майнова власність господаря	Не мали громадянських прав, але могли володіти майном і викупити себе	Каралося лише пошкодження власності господаря (раба)
Жерці / жриці	Релігійна еліта, пов'язані з храмами	Мали привілеї, не платили податків, володіли землею, впливали на царя	Особливий захист у законах; святотатство – суворе покарання
Воїни (редум, баїрум)	Військові	Отримували землю за службу, виконували бойові обов'язки	Дезертирство або втрата зброї – каралося суворо
Писарі, чиновники, в тому числі торговці (тамкари і шамалуми)	Освічені службовці, відповідальні за документи і звітність	Вели облік, судові справи, займали бюрократичні посади, зовнішня політика	Неправильне рішення судді – штраф, відсторонення від посади
Ремісники, наймити	Працівники вільні або залежні	Могли укласти договори, отримували плату, працювали за наймом	Штрафи за брак у роботі; закони регулювали оплату

Релігія відігравала важливу роль у політичному житті Вавилонії. Хаммурапі активно використовував релігійні символи для зміцнення своєї влади. Він проголошував, що закони отримав від бога сонця Мардука і Шамаша – покровителя справедливості [1, с. 143]. Таким чином, його політичні рішення набували священного характеру, а непослух їм – прирівнювався до гріха. Наголошуючи на тому, що діє по волі богів і з їхнього наказу, Хаммурапі тим самим убезпечував себе від заворушень, невдоволень і виключав можливість того, що його дії ставитимуться під сумнів. Воля богів – понад усе. Аби охопити інформаційно все населення великої держави, аби забезпечити чиновникам можливість мати тексти кодифікованого права на місцях, з розпорядження Хаммурапі статті також були виготовлені на глиняних табличках і розповсюджувалися по регіонах (Див.: Додаток В).

Засвідчуючи своє поклоніння богам, правитель підтримував культи головних богів Вавилонії, з державної казни виділялися величезні кошти на будівництво та реставрацію храмів, Хаммурапі дарував храмам землі, рабів та багатства. За таких обставин правитель отримував беззаперечну підтримку

дуже важливої соціальної групи – жерців, адже саме вони формували суспільну думку і мали визначальний вплив і авторитет серед усіх прошарків населення Вавилонії [39, с. 181].

Важливим інструментом формування та зміцнення внутрішньої політики була освіта та культура. В епоху Хаммурапі, як зазначено вище, зростає роль писарів – освічених людей, що займалися веденням документації. Навчання письму, математиці, праву здійснювалося в спеціальних школах. Освічене чиновництво було необхідне для функціонування державної системи, і саме Хаммурапі створив умови для кількісного зростання цього суспільного прошарку [38, с. 235]. Під його правлінням розвивається література, зберігаються й переписуються стародавні епоси, молитви, міфи. Державна підтримка культури також мала політичний сенс: вона зміцнювала вавилонську ідентичність і владу царя.

Хаммурапі вдалося реалізувати плани його батька, завоювати значні території і створити потужну державу в регіоні. В останній рік свого правління Хаммурапі вже був похилого віку і дуже хворів, що не давало йому можливості ефективно управляти державою. Помер він у 1750 р. до н. е. Офіційним спадкоємцем вавилонського престолу був його син Самсу-Ілуна, але йому довелося вести криваві міжусобні війни і подолати змови двадцяти шести претендентів на престол, перш ніж в 1749 р. до н. е. офіційно бути проголошеним правителем Старовавилонського царства. При правлінні Самсу-Ілуна держава почала втрачати свої позиції – одне за одним завойовані міста піднімалися на боротьбу і відвойовували свою незалежність, вторгалися кочові племена [48, с. 158]. Врешті решт, могутня колись держава почала занепадати – Самсу-Ілуна не зумів зберегти здобутки батька. Спрацювало правило: сильний правитель – сильна держава, слабий правитель – слабка держава.

Висновок до розділу 2

Правління царя Хаммурапі (близько 1792–1750 рр. до н. е.) стало одним із найбільш визначальних етапів в історії Стародавньої Месопотамії. Його ім'я тісно пов'язане із створенням Вавилонської держави як одного з провідних

центрів регіону, а також із формуванням правової системи, що вплинула на подальший розвиток права у світі. Хоча військові кампанії царя були значущими, особливою уваги заслуговує його внутрішня політика, що охоплювала управління державою, економіку, соціальні відносини та судочинство. Правління Хаммурапі стало епохою глибоких трансформацій у внутрішньому житті Вавилонії. Його реформи мали на меті зміцнення централізованої держави, підвищення ефективності управління, створення справедливої, хоч і жорсткої, правової системи. Завдяки кодифікації законів, розвитку інфраструктури, контролю над чиновництвом і релігійній легітимації влади, Хаммурапі зумів не тільки розширити свої володіння, але й надати Вавилонії стійкість та вплив, який відчувався ще довго після його смерті.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

3.1. Відображення теми дослідження у шкільній програмі

Навчання в закладах загальної середньої освіти здійснюється в Україні відповідно до Законів України «Про освіту» [7] та «Про повну загальну середню освіту» [6]. Ці закони затверджують порядок організації освітнього процесу, визначають освітню програму, за якою мають вчитися учні. Освітня програма – це комплекс освітніх компонентів, які сплановує та забезпечує їхнє викладання той чи інший освітній заклад задля формування у здобувачів освіти відповідних компетентностей. Компетентнісний підхід у навчанні, тобто не просто виклад матеріалу, передача певної інформації учням, певних знань, а саме формування в здобувачів освіти конкретних вмінь та навичок – компетентностей – є основою Нової Української школи [4]. Реформування освітньої галузі триває і ми маємо уже НУШ не лише у молодшій школі, але й в середній, включаючи восьмі класи. Аби реалізувати Концепцію НУШ для усіх предметів були розроблені відповідні модульні навчальні програми, які після рекомендації МОН можуть використовуватися в закладах загальної середньої освіти. Відповідно до цих програм розроблялися і укладалися підручники.

Наголошуємо на тому, що заклади загальної середньої освіти мають доволі широку автономію – педагогічні колективи мають можливість обирати серед запропонованих і затверджених МОН модельних програм ті, які найбільше їм підходять. Відповідно, освітні заклади також обирають і підручники, за якими вчитимуться учні.

Історія Месопотамії, зокрема Вавилонська держава Хаммурапі, відповідно до навчальної програми, розглядається в інтегрованому курсі історії в шостому класі [52, с. 25]. Разом з тим, до уваги педагогів на сьогодні запропонована низка модельних навчальних програм. Спробуємо проаналізувати деякі з них. Зокрема, у «Модельній навчальній програмі з історії України і всесвітньої історії для 5-6 класів. «Досліджуємо історію і суспільство

(інтегрований курс). 5–6 класи.» відповідно до Держстандарту передбачається формування у здобувачів відповідних компетентностей, вмін та навичок, в тому числі й формування уявлень про роль особи в історії[58]. За цією програмою вивчення теми нашого дослідження передбачено у Розділі VI «Зародження перших цивілізацій. Людина і держава. Українські землі на зорі цивілізаційного розвитку», де автор програми пропонують розглядати історію Месопотамії у кількох контекстах – розвиток іригаційної системи, правової системи (порівняльний аналіз соціального становища населення Єгипту, Вавилонії та Індії за аналізом відповідно Книги Мертвих, Законів Хаммурапі та Ведів).

У «Модельній навчальній програмі з історії України і всесвітньої історії для 5-6 класів «Україна і світ. Вступ до історії України та громадянської освіти. 5–6 класів (інтегрований курс)» [59] зазначається, що цей інтегрований курс спрямований на розвиток особистості учня, формування у нього почуття патріотизму, любові до своєї Батьківщини на основі паралельного вивчення і ознайомлення з історією України та всесвітньою історією. Також автори наголошують на формуванні відповідних компетентностей. Вивчення теми нашого дослідження передбачено у шостому класі в Розділі 1 «Первісні часи та античність». У підрозділі 1.3 «Давні цивілізації: господарське, суспільне й повсякденне життя» пропонується розглянути кожен із цих аспектів паралельно в кожному регіоні. Тобто, якщо мова йдеться про розвиток господарства, то автори пропонують подавати учням інформацію паралельно про господарське життя в Єгипті, Месопотамії, Китаї, Індії тощо. Такий підхід, на нашу думку, дещо ускладнює засвоєння інформації, оскільки розпорошується увага здобувачів освіти і вони чітко не зможуть ідентифікувати особливості розвитку того чи іншого державного утворення. Крім того, зауважимо, що на відміну від попередньої модульної програми, у цій жодним чином не виокремлено постать Хаммурапі та його, наприклад, законодавчу діяльність.

«Модельна навчальна програма з історії України і всесвітньої історії для 5-6 класів. «Україна і світ. Вступ до історії України та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)» в основі своїй містить ідею поєднання елементів громадянської освіти та української і всесвітньої історії в одне ціле, аби

показати місце України у світі і місце нашої національної історії в світовій історії та визначити особливості історичного процесу в Україні в контексті розвитку світової історії [60]. Відповідно до цієї програми історія Стародавнього Сходу вивчається у двох розділах, а тема нашого дослідження зокрема у Розділі V «Світ і Україна на зорі цивілізаційного розвитку». Подібно, як і в попередній модельній програмі, автори цієї також пропонують розглядати старосхідну історію не за географічним принципом, а за проблемним. Тобто, як такого виокремлення історії Месопотамії загалом, а Вавилонії зокрема, нема. Більше того, у пояснювальній таблиці, на відміну від першої аналізованої нами програми, згадки про Вавилонію присутні лише в частині «Суспільна організація перших цивілізацій: спільне та відмінне», де при розгляді звичаїв, моралі та закону пропонується зупинитися на Законах Хаммурапі.

Залежно від того, яку модельну програму буде обрано тим чи іншим педагогічним колективом, будуть відповідно й затверджені підручники, структура яких відповідає цій програмі. Зауважимо, що на сьогодні МОН затверджено декілька підручників з інтегрованого курсу, у яких серед іншого вивчається й історія Месопотамії, зокрема Старовавилонське царство. Для аналізу нами було обрано кілька підручників, які, як показав моніторинг, найчастіше використовуються у навчальному процесі в закладах загальної середньої освіти.

У підручнику авторського колективу у складі Бандровського О., Власова В., Данилевської О. історія Месопотамії розглядається в Розділі 2. Цивілізації Давнього Сходу [54, с. 43–78]. Матеріал викладено за проблемним принципом, а не за територіальним чи географічним, і розподілено на вісім параграфів. Таким чином, історія Месопотамії частково згадується у кількох параграфах відповідно до їх тематики. Спочатку автори підручника викладають історію створення перших цивілізацій, по чергово зупиняючись на Єгипті, Месопотамії, Східному Середземномор'ї, Індії та Китаї. У наступному параграфі іде порівняльний аналіз господарства Єгипту і Месопотамії, Індії та Китаю. Параграф 13 «Держава і суспільство» розпочинається із зображення стовпа, на якому було викарбувано Закони Хаммурапі. Ілюстрацію супроводжує

невеликий текст із завданнями пояснити, навіщо Хаммурапі створив закони, чому він на зображенні стоїть перед сидячим богом тощо. У наступних параграфах автори жодним чином не згадують Хаммурапі [54, с. 54–59]. Отже, про Хаммурапі, як одного з найвидатніших законодавців цієї епохи у підручнику відсутня інформація, окрім вже згаданої ілюстрації. На нашу думку, текст підручника побудований і структурований невдало, ну і особливим недоліком у даному випадку вважаємо фактично відсутність інформації про діяльність Хаммурапі – одного з найвидатніших правителів давнини.

Ще один підручник авторства Олександра Бандровського та Віталія Власова «Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс): підруч. для 6-го кл. закладів загальної середньої освіти» [53]. У ньому Розділ 2 присвячено стародавнім цивілізаціям Азії та Африки. На відміну від попередньо проаналізованого нами підручника, у цьому матеріал вміщено за географічним принципом. Історія Дворіччя розглядається у підтемі «Цивілізації Передньої та Центральної Азії. Історії Межиріччя в найдавніші часи присвячено Параграф 12 [53, с. 56–60]. Уже традиційно автори розпочинають параграф із питань до зображення стовпа зі статтями Законів Хаммурапі. Тобто, на момент першого знайомства з Месопотамією за логікою авторів учні уже мають володіти інформацією про Хаммурапі і його законодавчу діяльність. При цьому, питання до зображення потребують не просто коротких відповідей, але передбачають аналіз і логічне мислення, оскільки, наприклад, пропонується здобувачам освіти пояснити навіщо цар викарбував закони на камені або ж прокоментувати вступну частину законів. Далі у параграфі іде виклад найдавнішої історії Межиріччя – пояснення назви, розгляд природніх умов і їх порівняння з Єгиптом, оповідь про господарство. Другий підпункт параграфу присвячений шумерським містам-державам. І лише у третьому йдеться про Старовавилонську державу Хаммурапі. В одному абзаці дано загальну характеристику господарської діяльності правителя. Інший абзац присвячено законодавству. Тут автори зосереджуються на соціальній структурі. При чому, вказуючи на існування згідно з законами трьох соціальних груп – вільних, неповноправних і рабів, вони лише для неповноправних вживають термін

«мушкенуми», натомість не згадують означення вільних «авелум» та означення рабів «вардум» [53, с. 59]. Доповнено матеріал підручника статтями з Кодексу, які пропонується прочитати і проаналізувати, а також ілюстраціями і картою.

За проблемним принципом побудований матеріал і в підручнику авторського колективу під керівництвом І. Щупака [57]. Розділ 2. «Цивілізації Стародавнього Сходу» складається з десяти параграфів, де інформація подана за тематичним принципом [57, с. 72–122]. Проблематики нашого дослідження стосуються три параграфи. Але окремі згадки є й у інших параграфах. Так, при ознайомленні учнів з поняттям «цивілізація» і появою перших цивілізацій, автори згадують цивілізацію Тигру і Євфрату і, навіть, Хаммурапі, коли говорять, що давні люди жили за звичаєвим правом, але згодом стали записувати закони як Хаммурапі [57, с. 75]. У наступному параграфі автори в загальному розглядають господарство річкових цивілізацій. У параграфі 18–19 «Держави Стародавнього Сходу на лінії часу» в пункті 3, де йдеться про великі держави Месопотамії лише одним невеликим абзацом згадана завойовницька і законотворча діяльність царя Хаммурапі [57, с. 85]. У параграфі 20 «Влада і суспільство в державах Стародавнього Сходу» пункт 2 присвячений Законам Хаммурапі. Авторський колектив коротко виклав історію віднайдення Кодексу, дав йому аналіз. Також розповідь ілюстрована, подано текст кількох статей закону і питання для роботи з ними. Доцільною є і наведена схема, яка дає чітко зрозуміти основні положення законів Хаммурапі. На нашу думку, було б логічно аби у наступному пункті 3 «Суспільства стародавніх держав» теж була б інформація про вавилонське суспільство. Ми зауважили що автори пропонують завдання: створити проект «Соціальна піраміда давнього суспільства». Для цього учням запропоновано розділитися на групи, кожна з яких має підготувати піраміду відповідно єгипетського, китайського та індійського суспільств. Прикро, але вавилонського не пропонується. Хоч якраз закони дають можливість чітко цю структуру скласти. У частині матеріалу про суспільство, права жінок, виховання дітей та релігійні уявлення Вавилонія жодним чином не згадана. Текст ілюстровано, подано цитати законів, додаткові

схеми та завдання, що сприятиме його кращому засвоєнню [57, с. 94–95].

Однак, вважаємо, що параграфи перенасичені ілюстраціями, додатковими яскравими рубриками тощо, що заважатиме концентрації уваги, навіть викликатиме плутанину.

Натомість, підручник авторів Гісем О. та Гісем О. побудований за тематико-географічним принципом [55]. Історія Месопотамії вивчається у Розділі 2. «Стародавні цивілізації Азії і Африки та їхня взаємодія з суспільствами, що існували на українських землях». Матеріал про цей період всесвітньої історії та історії на українських землях розподілений на 36 параграфів. Перших два параграфи розділу присвячені загальним питанням – характеристиці бронзового віку, суті поняття «цивілізація», а наступні сім параграфів присвячені історії Месопотамії [55, с. 42–54]. Параграф 14 присвячений суспільному устрою держав Месопотамії. Цей параграф складається лише з двох пунктів. У першому дана загальна характеристика суспільства держав Межиріччя, наголошується на його ієрархічності. Наведений текст вдало проілюстровано схемою. Другий пункт параграфу розкриває значення діяльності Хаммурапі – творця великої держави і першої ґрунтовної збірки законів. Поданий матеріал проілюстровано, а для закріплення інформації автори пропонують виконати завдання, застосовуючи методи «Сенкан», «Два-чотири-усі разом», завдання в малих групах тощо [55, с. 42–43]. На жаль, автори підручника не подають хоча б невеликі цитати із законів, аби учні змогли краще розуміти їх і мали можливість більш оперативно і точно відповідати на питання в кінці параграфа і виконувати запропоновані завдання. Таким чином, у цьому підручнику маємо методично вдало сформований матеріал про Хаммурапі і вважаємо, що матеріал не перевантажений завданнями, ілюстраціями, різними додатками тощо і цей підручник у порівнянні з попередніми є найбільш зручним у користуванні.

У багатьох закладах загальної середньої освіти дедалі більше популярності набирає підручник «Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти» створений авторським колективом у складі Г. М. Хлібовської, М. Є. Крижановської та О. В. Наумук

[56]. Перше, що варто зауважити, що вже традиційно для цього авторського колективу учнів різних класів в процесі вивчення історії сторінками підручників супроводжує богиня історії Кліо. І по цьому підручнику дітей теж «веде» Кліо. Підручник складається з чотирьох розділів, у яких матеріал подано за проблемно-хронологічним принципом, а тема історії Месопотамії входить до Розділу 2 «Цивілізації Стародавнього Сходу». Матеріал розділу розділено на 16 параграфів, з яких два – параграфи 19 і 20, присвячені Межиріччю [56, с. 91-100]. Тема нашого дослідження відображена у параграфі 20 «Історія Давнього Вавилону». Параграф складається із трьох пунктів, з яких перших два присвячені Старовавилонському царству. Традиційно параграф розпочинається із завдання, яке автори пропонують учням виконати разом з Кліо. У першому пункті увагу зосереджено на виникненні міста Вавилону і його перетворенні на могутню державу за правління Хаммурапі. У кількох реченнях в доступній формі автори показали учням завдяки яким заходам і яким чином Хаммурапі вдалося створити потужну державу. У другому пункті мова йде про господарський та соціальний розвиток Старовавилонського царства. На нашу думку, введені в підручнику рубрики «Барвограй ідей», «Острів цікавинок», «Галявина творчості» є надзвичайно доречними, їхні назви привертають увагу і викликають дитячу цікавість, а, відтак, спонукають ознайомитись із пропонованими завданнями та виконати їх. Текст подано у доступній формі, він легко читається та запам'ятовується, у міру ілюстрований, не перевантажений рубриками та різними додатками. Вважаємо, що матеріал цього підручнику поданий таким чином, що дає можливість у повній мірі на прикладі постаті Хаммурапі сформувати в учнів уявлення про роль особи в історії.

Отже, проаналізувавши кілька шкільних підручників, зауважимо, що в одному з них взагалі в основному тексті відсутня інформація про царя Хаммурапі, ще у двох присутній аналіз правління цього вавилонського царя, однак у них матеріал подано за проблемним принципом, а тому в учнів не може сформуватися уявлення про кожен окремий регіон загалом, адже інформація, наприклад, про того ж Хаммурапі «розкидана» по кількох параграфах. Для шестикласників це складно. Разом з тим, вважаємо, що найбільш вдалим є

висвітлення історії кожної регіону по тематичних блоках, і це дозволяє учням сконцентруватися і скласти уяву (цілісну картинку) про ту чи іншу державу, особу тощо. Відрадно, що такі підручники є і ними активно користуються під час навчального процесу у закладах загальної середньої освіти.

3.2. Методика формування у здобувачів освіти уявлень про роль особи в історії на прикладі постаті Хаммурапі

Освітній процес в Україні регулюється низкою законів та нормативних документів. Особливістю цього процесу в останні роки є реформування освітньої галузі і впровадження нових принципів і нової методики навчання, яка викладена в Концепції Нової Української Школи. Зауважимо, що за цією Концепцією головним завданням педагогів є не просто дати здобувачам освіти знання, викласти певний матеріал, а головне завдання вчителів полягає в тому, щоб сприяти формуванню в учнів відповідних компетентностей, тобто вмінь і навичок [4]. Тобто, на сьогодні в українській освіті застосовується так званий «компетентнісний підхід» до навчального процесу. Донедавна для нас це було нове поняття і його впровадження сприймалося неоднозначно. Хоча, насправді, цей підхід виник і був розвинутий давно, ще в Сполучених Штатах Америки у 1960-х рр., поширився згодом європейськими країнами, відтак був взятий за основу й в сучасній Україні [28, с. 127].

Освітній процес у закладах загальної середньої освіти регулюється «Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти». Відповідно до цього документу історія входить до освітньої програми «Суспільствознавство» і відноситься до циклу громадянської та історичної освітньої галузі. Держстандарт визначає одинадцять ключових загальних компетентностей: вільне володіння державною мовою; вільне володіння рідною мовою, якщо вона відрізняється від державної і здатність спілкуватися іноземними мовами; математична компетентність, компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; інноваційна компетентність; екологічна; інформаційно-комунікаційна; здатність навчатися упродовж життя; громадянські та соціальні компетентності; культурна (полікультурна)

компетентність. Як бачимо, з переліку ключових загальних компетентностей більшість з них може забезпечуватися в тому числі й на уроках історії. Окрім цього, Держстандарт визначає ще й дев'ять галузевих компетентностей відповідно до галузей освіти: мовно-літературна, математична, природнича, технологічна, інформаційна, соціальна і здоров'язбережувальна, громадянська та історична, мистецька, фізкультурна. Зауважимо, що на уроках історії може формуватися не лише громадянська та історична, але й окремі елементи інших компетентностей. Крім цього, виділяються ще й предметні компетентності. На уроках історії у здобувачів освіти формуються історична, просторова, інформаційно-мовленєва, логічна, аксіологічна, культурна та інші компетентності [19, с. 12; 23]. Тобто, в контексті формування в здобувачів освіти відповідних предметних компетентностей у них і розвиватимуться вміння та навички аналізувати, логічно мислити, виділяти головне і другорядне, узагальнювати, а на виході – робити висновки про роль особи в історії, здатність окремо взятої особи (політичного лідера, представника науки, культури, медицини тощо) впливати на хід історії, її розвиток тощо. Саме такі компетентності сапрятимуть учню у виборі в майбутньому своєї професії, допомагатимуть самореалізуватися в ній [3, Р. III].

Але ці компетентності також мають сприяти і духовному розвитку, інтелектуальному піднесенню, формуванню не просто особистості, але громадянина, патріота. Ці засади і принципи освітнього процесу визначені і прописані у відповідних нормативно-правових документах МОН, які визначають пріоритети і напрямки національно-патріотичного виховання учнівської молоді [5].

Зауважимо, що вищевикладені пріоритети історичної освітньої галузі і завдання, які поставлені, можливо досягнути при вивченні не лише історії України, але й всесвітньої історії. Адже упродовж тисячоліть у світовій історії було багато прикладів видатних постатей, правителів, полководців, діячів науки і культури, релігійних лідерів, дослідження життєвого шляху і діяльності яких сприятиме формуванню в учнів відповідних компетентностей та уявлень. Важливо аби цей процес розпочинався якнайраніше. Тому й вивчення історії

стародавнього світу, зокрема старосхідних цивілізацій, вважаємо, якраз є актуальним в цьому плані [22; 25, с. 68].

Формування уявлень про роль особистості в історії у школярів передбачає розвиток критичного мислення, аналізу історичних джерел та вміння оцінювати діяльність історичних постатей. Важливо, щоб учні розуміли, що історія – це не лише події та дати, але й людські вчинки, мотивація та їх вплив на перебіг подій. Здобувачі освіти мають чітко зрозуміти з того, що говорить вчитель, що історія не безлика, що саме люди творять історію, пишуть її. Дуже часто ми, потрапляючи в певні обставини, стаємо залежними від тих чи інших осіб, вони впливають на тих, хто поряд, в силу свого становища мають вплив на формування думки інших, почуттів, переконання тощо. Але. Якщо врахувати, що формування у дітей уявлень про роль особи в історії має відбуватися з самого початку вивчення історії, тобто вже фактично з шостого класу, то при використанні певних методів з метою формування відповідних компетентностей обов'язково потрібно враховувати вік здобувачів [35, с. 91].

Враховуючи вище викладені міркування стосовно відображення теми дослідження у шкільних підручниках, зазначимо, що для засвоєння пропонованої теми і формування в учнів шостого класу уявлень про роль особи в історії на прикладі діяльності вавилонського правителя Хаммурапі можливо застосовувати різні методи [29, с. 50; 30, с. 72–84].

У першу чергу це стосується засвоєння теми загалом і на уроках історії. Але за рішенням навчального закладу у школі також можуть бути організовані факультативи, зокрема й з історії, де вивчення тих чи інших тем буде проводитись більш поглиблено. У цьому випадку у зв'язку з виділенням більшої кількості годин на вивчення тієї чи іншої теми, є можливість застосування значно більшої кількості методів. Одним із найбільш поширених методів, які застосовується на уроках, це є робота з підручником та додатковою літературою, у даному випадку – зі статтями Законів Хаммурапі, опрацьовуючи які, учні зможуть виділити категорії населення, види ремесел і особливості господарства тощо. Загалом і на уроці, і на факультативному занятті, доречно

застосовувати метод візуалізації (демонстрація не лише карт, але й відео по темі, зображень артефактів, презентацій тощо) [26, с. 72].

Вивчення інформації про військові походи та завоювання Хаммурапі не лише сприятиме формуванню в учнів уявлень про вавилонського правителя як потужного завойовника і воєначальника, який підкорив своїй владі великий регіон, але й забезпечить формування в учнів просторової компетентності, тобто у здобувачів освіти будуть сформовані уявлення про регіон, кордони, відстані, місця розташування міст тощо [36, с. 18]. І тут важливо і доцільно застосовувати картографічний метод навчання. Тобто, учні мають вміти працювати з атласом, а також важливою є робота з контурними картами і нанесення на них відповідних географічних об'єктів.

Кращому засвоєнню матеріалу сприятимуть ігрові методи подачі інформації [17, с. 79]. Маються на увазі рольові ігри та моделювання. Наприклад, на факультативному занятті можна організувати міні виставу, де персонажами були б різні категорії вавилонського населення – авелуми (вільні), мушкенуми (неповноправні) та вардуми (раби). Можливо розіграти сценку, наприклад, про втечу раба від власника-авелума і переховування втікача мушкенумом, про що є окремі статті у Кодексі законів Хаммурапі. Або ж інсценізувати судовий процес відповідно до законів Хаммурапі за участі судді, обвинувачуваного, потерпілого та свідків [2]. Вдалим також буде проведення квесту, це сприятиме активізації здобувачів освіти, оскільки окрім розумового навантаження, додається і фізичне.

Стосовно виокремлення шляхів формування у здобувачів освіти уявлень про роль особи в історії зауважимо, що формування цього вміння передбачає аналіз отриманої інформації, а це, в свою чергу означає, що у здобувачів освіти має бути добре розвинуте критичне мислення [27, с. 112]. Зазначимо, що є багато методів формування таких навиків, але маємо розуміти, що мова йде про середній шкільний вік, а саме шестикласників, які лише починають вивчати історію, тому тут потрібно обдуманно і обережно обирати певні методи. Серед багатьох варто зосередитись на тих, які найбільш доцільно застосовувати саме у шостому класі, тобто для учнів молодшого віку. На нашу думку, одним із

таких шляхів є вміння складати історичний портрет. Для цього потрібно учням подати інформацію про особу, в даному випадку Хаммурапі, наголосивши на основному. Отриману інформацію доцільно закріпити переглядом навчального відео. Тоді скласти портрет правителя – його характер, особливості його політичної діяльності та її результати.

Наступний метод – вміння оцінити діяльність правителя, визначити мету тих чи інших його кроків і дій, їх позитивні і негативні наслідки. При цьому важливо, аби здобувачі освіти аргументували свою думку. Формуванню уявлень про роль особи сприятиме також участь учнів у дискусіях, проектах, рольових іграх. У тих випадках, коли на тему відводиться урок, можна здійснювати закріплення матеріалу різними методами. Наприклад, можна застосувати метод «Мікрофон» [30, с. 240]. Учні швидко по черзі висловлюються з приводу проблеми, передаючи один одному уявний «мікрофон». У цьому випадку можна, наприклад, організувати обговорення питання про завойовницьку політику Хаммурапі: «Чому Хаммурапі прагнув завоювати сусідні міста-держави?» або ж про запровадження законодавства: «Для чого Хаммурапі впровадив єдиний Кодекс законів?» або ж «Чи може одна особа змінити хід історії?».

Метод «Мозковий штурм», суть якого полягає в тому, що всі учні по черзі висловлюють абсолютно всі, навіть алогічні думки з приводу поставленої проблеми [35, с. 122]. Висловлене не критикується і не обговорюється до закінчення висловлювань. Наприклад, у цьому випадку можна обговорювати таке питання: «Чому у Вступі до Кодексу Хаммурапі наголошує, що закони йому дали боги?»

На уроці повторення або узагальнення матеріалу з метою контролю знань учнів варто проводити брейн-ринг [37, с. 12]. Цю гру можна проводити у різний спосіб. Наприклад, можна поділити усіх учнів на дві команди, або ж організувати дві команди по кілька учнів, а решта учнів будуть глядачами і також матимуть можливість відповідати на поставлені питання, якщо це не зможуть зробити команди.

Для гри можна використати підбірку таких питань:

Легкі (розігрів):

У якій державі правив Хаммурапі?

У якому столітті до н. е. Хаммурапі зійшов на престол?

Як називається збірник законів, укладений за часів Хаммурапі?

Скільки статей містив Звід законів Хаммурапі (приблизно)?

Яку річку вважали головною для існування Вавилону?

Середні (на уважність):

Яка основна мета створення законів Хаммурапі?

Як у законах Хаммурапі вирішувалося питання «око за око, зуб за зуб»?

Чому закони Хаммурапі вважаються одними з перших писаних кодексів у світі?

На чому було висічено тексти законів Хаммурапі?

Який бог, за міфологією, «дарував» Хаммурапі закони?

Складні (для фіналу):

Скільки років тривав період правління Хаммурапі?

Яку адміністративну реформу він провів для посилення центральної влади?

Як Хаммурапі забезпечував єдність багатонаціональної держави?

Чому правління Хаммурапі вважають «золотим віком» Вавилону?

Які риси законів Хаммурапі свідчать про соціальну нерівність у суспільстві?

Для закріплення і перевірки знань учнів з окремих питань теми їм можна запропонувати, наприклад, пройти тестування. Наводимо приклад тестових питань для перевірки знань:

Тести по темі «Правління Хаммурапі»**I рівень (початковий)****1. У якій державі правив Хаммурапі?**

A) Ассирія

B) Вавилон

C) Єгипет

D) Хетське царство

☒ Правильна відповідь: В) Вавилон

2. У якому столітті до н. е. Хаммурапі зійшов на престол?

А) XXV ст. до н. е.

В) XVIII ст. до н. е.

С) X ст. до н. е.

Д) VII ст. до н. е.

☒ Правильна відповідь: В) XVIII ст. до н. е.

3. Як називається збірник законів, укладений за часів Хаммурапі?

А) Закони Ур-Намму

В) Закони Хаммурапі

С) Кодекс Мойсея

Д) Закони Солона

☒ Правильна відповідь: В) Закони Хаммурапі

II рівень (середній)

4. Яка основна мета створення законів Хаммурапі?

А) Обґрунтувати права царя

В) Встановити порядок

С) Зменшити податки

Д) Захистити від іноземних нападів

☒ Правильна відповідь: В) Встановити порядок

5. На чому було висічено тексти законів Хаммурапі?

А) На стінах храму

В) На папірусах

С) На кам'яній стелі

Д) На глиняних табличках

☒ Правильна відповідь: С) На кам'яній стелі

6. Який бог, за міфологією, «дарував» Хаммурапі закони?

А) Ану

В) Шамаш

С) Мардук

D) Іштар

☒ Правильна відповідь: B) Шамах

III рівень (високий)

7. Скільки років тривав період правління Хаммурапі?

A) 20 років

B) 30 років

C) 42 роки

D) 55 років

☒ Правильна відповідь: C) 42 роки

8. Яку реформу Хаммурапі провів для посилення влади?

A) Військову реформу

B) Земельну реформу

C) Адміністративну реформу з контролем за чиновниками

D) Грошову реформу

☒ Правильна відповідь: C) Адміністративну реформу з контролем за

чиновниками

9. Які риси законів Хаммурапі свідчать про соціальну нерівність?

A) Різні покарання для рабів, вільних і знаті

B) Єдина міра покарання для всіх

C) Відсутність смертної кари

D) Повна рівність перед законом

☒ Правильна відповідь: A) Різні покарання для рабів, вільних і знаті.

Ще один варіант завдання, яке можна і варто давати для закріплення знань або перевірки знань у здобувачів освіти – розгадати кросворд (Див.: Додаток Г).

Зважаючи на те, яким підручником користуються в тому чи іншому закладі загальної середньої освіти, можна розробити план-конспект уроку. У нашому випадку, виходячи з проведеного нами аналізу підручників, на тему про правління Хаммурапі можливо відвести повний урок найімовірніше лише у

тих школах, де навчання іде за підручником авторського колективу у складі Г. М. Хлібовської, М. Є. Крижановської та О. В. Наумук (Див.: Додаток Д).

Важливо, що при обранні методів вивчення теми, подачі матеріалу та закріплення і перевірки знань здобувачів, необхідно зважати на їхній вік, рівень здібностей, структуру класу та його кількісний і якісний склад.

Висновок до розділу 3

Отже, нами був проведений аналіз нормативно-правової бази, яка забезпечує освітній процес в Україні, розглянутий зміст модельних навчальних програм з інтегрованого курсу історії для шестикласників, які мають рекомендації МОН та проаналізовано зміст кількох підручників на предмет відображення у них теми про правління вавилонського царя Хаммурапі. З'ясовано, що у більшості підручників ця тема або «розкидана» по окремих параграфах відповідно по тематиці, або ж висвітлюється дуже оглядово, або ж деякі її аспекти взагалі не представлені. Разом з тим, виділяємо підручник авторського колективу Г. М. Хлібовської, М. Є. Крижановської та О. В. Наумук, де правлінню Хаммурапі присвячено окремий абзац.

Розглядаючи питання про методику вивчення проблеми і методи формування в учнів уявлень про роль особи в історії, наголошуємо, що тут потрібно враховувати вік здобувачів, кількісний та якісний склад класу тощо. Найбільш доцільними методами, вважаємо, є робота з підручниками та джерелом, складання історичного портрету, ігрові методи – брейн-ринг, інсценування судового процесу тощо.

ВИСНОВКИ

Досягаючи поставленої у науковому дослідженні мети, нами були пропрацьовані та виконані усі поставлені завдання. Зокрема, що стосується наукового забезпечення теми роботи, зауважимо, що всі доступні та використані у роботі праці умовно можна розділити на дві категорії: – наукові монографії та статті, у яких відображено історію стародавнього Сходу загалом, та історію становлення і розвитку Вавилонської держави у різні періоди, зокрема й за правління Хаммурапі; – навчально-методичні праці, які стосуються історії розвитку педагогіки та освіти в Україні і в яких даються методичні рекомендації до організації навчального процесу. Стосовно першої групи зауважимо, що в українській історіографії з об'єктивних причин практично відсутні наукові дослідження з історії Стародавнього Вавилону, а ті, що є, описового характеру. Таким чином, у роботі акцент зроблено на аналіз та використання матеріалів зарубіжних дослідників.

Стосовно джерельної бази дослідження також зауважимо, що вона складається з кількох частин. Це, власне, історичне джерело – кодекс Законів Хаммурапі. Нами було використано текст законів, який перекладено українською мовою і він є опублікований у навчально-методичному посібнику, упорядкованому Олегом Луговим. Також для більш широкого розуміння законодавства Хаммурапі, отримання більш ґрунтовної інформації, було використано англomовний текст законів з коментарями зарубіжних дослідників Леона Кінга та Чарльза Горна. Крім цього, при написанні методичного розділу роботи використовувалися також нормативно-правові документи – Держстандарт освіти, Закон України про загальну освіту, Концепція НУШ, навчальні програми тощо.

Окрему групу наукового забезпечення та джерельної бази дослідження є шкільні підручники для 6 класу, які були проаналізовані на предмет повноти і особливостей викладення у них теми про Вавилонську державу часів Хаммурапі.

У роботі було з'ясовано, що формування великої і потужної Старовавилонської держави розпочалося після занепаду третьої династії Ура та роздроблення території Месопотамії на окремі невеликі державні утворення. Серед них поступово посилювалася Вавилонія і вже у XVIII ст. до н. е. при шостому правителі першої вавилонської династії Хаммурапі місто почало активно завойовувати сусідні міста-держави. Таким чином, Хаммурапі шляхом укладання союзів з сусідніми містами, шляхом маніпуляцій та хитрощів вдалося не лише налаштувати одних правителів проти інших, але й в такий спосіб завоювати значні території від Перської затоки на півдні до верхів'їв Тигру та Євфрату на півночі, і об'єднати їх в одну державу.

Старовавилонська держава Хаммурапі була населена багатьма різними народами, які потрібно було тримати під контролем. Основною характеристикою внутрішньої політики Хаммурапі була потреба у централізації величезної новоствореної держави. Існування держави та її політичний вплив в регіоні були можливі лише за умови її стабільного соціально-економічного розвитку. Отож, Хаммурапі, аби забезпечити внутрішню централізацію держави, її господарський розвиток, суспільний порядок, розпорядився провести кодифікацію звичаєвого права – були зібрані по всій країні усі зразки звичаєвого права, вибрані з них ті, що найбільш відповідали політичним потребам, і на їх основі був сформований кодекс законів, за яким судилося все населення. Цей документ дає можливість нам чітко уявляти господарське життя у Стародавньому Вавилоні, а головне – відтворити соціальну структуру суспільства, визначити основні категорії населення, прослідкувати політику влади щодо захисту їхніх прав, визначити особливості відносин між вільним і залежним населенням тощо.

Отже, вавилонський правитель Хаммурапі – знакова особистість в історії стародавнього світу. Це правитель, який зумів не просто завоювати значні території, але створити міцну державу з визначальним впливом в регіоні, потужним господарством та міцною законодавчою і судовою владою. Зважаючи на це, постать Хаммурапі є такою, на прикладі якої варто уже з перших курсів історії в школі формувати у здобувачів освіти уявлення про роль

особи в історії. Адже історія не безособова, її творять конкретні люди своєю діяльністю, своїми вчинками, своїм внеском в її розвиток.

Нами було проаналізовано нормативні документи, які визначають особливості освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. Освітній процес передбачає не просто надання знань, а, найперше, формування у здобувачів освіти відповідних компетентностей – культурної, просторової, соціальної, інформаційно-комунікаційної, громадянської, вміння аналізувати та приймати рішення, здатність критично мислити, формування уявлень про роль особи в історії, здатність логічно обґрунтовувати свою думку тощо. Власне, значна частина цих компетентностей може формуватися при вивченні теми про Староавилонську державу. При аналізі підручників на предмет повноти відображення у них теми дослідження було з'ясовано, що практично в усіх підручниках питання правління Хаммурапі та розвитку Староавилонської держави за його владарювання розглядається у більш ширшому контексті. Тобто для цієї теми програмами не передбачено окремого уроку. Разом з тим встановлено, що в різних підручниках матеріал структуровано по різному. В більшості підручників матеріал по темі дослідження подано за хронологічним і географічним принципом, тобто історія стародавнього світу розділена хронологічно на розділи і в кожному розділі уже за географічним принципом викладена історія того чи іншого регіону (Єгипет, Месопотамія, Східне Середземномор'я тощо), але у деяких підручниках матеріал викладено за проблемним принципом, а тому різні аспекти правління Хаммурапі згадані в різних параграфах, що, на нашу думку, ускладнює засвоєння цієї теми, і, навіть більше, заплутує здобувачів освіти. Зауважимо, що поданий у підручниках матеріал також відрізняється рівнем візуалізації і кількістю та доцільністю рекомендованих до виконання учнями завдань.

Зауважимо передусім, що методика формування уявлень учнів про роль особи в історії ґрунтується на компетентнісному підході і поєднує елементи історичної персоналістики (аналіз ролі особистості). Для досягнення цієї мети необхідно ознайомлювати учнів з історичними джерелами, робота з якими має сприяти розвитку навичок аналізу, порівняння та інтерпретації. Навчити учнів

складати історичний портрет особистості: здобувачі повинні вміти виділяти основні риси характеру, мотиви дій, результати діяльності. Це можна робити за допомогою схем, планів, характеристик. Метод «Мікрофон» сприятиме формуванню вміння висловлювати власну думку, аргументувати свою позицію. Важливо уникати спрощеного підходу та враховувати контекст епохи.

Учнів необхідно залучати до активної участі в навчальному процесі, організовувати обговорення, дискусії, рольові ігри, проекти тощо

Важливим також є використання міжпредметних зв'язків, адже взаємодія з літературою, мистецтвом, географією розширює уявлення учнів про історичний контекст та роль особистості в ньому.

Важливо, щоб процес формування уявлень про роль особистості в історії був поступовим та враховував вікові особливості учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Закони Хаммурапі. *Історія Стародавнього Сходу: навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія*. Частина I. О. М. Луговий. Одеса: Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2020. С. 143–174.
2. The Code of Hammurabi. *Translated by L. W. King. With commentary from Charles F. Horne.* URL: https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/hammenu.asp (Дата звернення: 27.06.2025).

Нормативно-правові документи

3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 (зі змінами у 2020 р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text> (Дата звернення: 2.03.2025).
4. Концепція Нової української школи (2016). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainskashkola-compressed.pdf> (Дата звернення: 2.03.2025).
5. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 та Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року: наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527 URL: <https://drive.google.com/file/d/1Kr4vuNhpTWYDfJZRArifyawS8w> (Дата звернення: 20.04.2025).

6. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (Дата звернення: 25.04.2025).
7. Про освіту. Закон України № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (Дата звернення: 25.04.2025).

Наукові та навчально-методичні монографії, статті та посібники

8. Адаменко О. Правове становище жінки за законами Хаммурапі. *Сучасні виклики соціально-політичного розвитку: політико-правові, соціально-економічні та культурні виміри: матеріали другої Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції* (м. Одеса, 21 травня 2021 р.). Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Центр соціально-політичних досліджень «Politicus», 2021. С. 6–8. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/15109/1/Adamenko%20%d0%9e.pdf> (Дата звернення: 07.02.2025).
9. Андрієвич В. М. Закони царя Хаммурапі як пам'ятка політичної думки стародавнього сходу. Гуманітарні і соціальні науки. С. 609–610. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/14.-gumanitarni-i-sotsialni-nauky.pdf> (Дата звернення: 17.04.2025).
10. Білик В. Роль і місце жінки в старосхідному суспільстві (на прикладі Стародавньої Месопотамії) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2019. № 5 (389). С.115–121.
11. Білик В. Суспільні відносини у Стародавньому Вавилоні через призму аналізу кримінального права (за Законами Хаммурапі). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. Том. 36 (75) № 3, 2025. С.

- 121-130. URL: <http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/archive> (Дата звернення: 2.10.2025).
12. Варнавська І., Черемішин. О. Структурна характеристика культурної компетентності. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2021. (1(48). С. 64–68. URL: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.64-68> (Дата звернення: 25.08.2024).
 13. Гайсенюк В. Як ефективно засвоювати історичні знання. Історія України. 2014. № 18 (826). С. 5–8.
 14. Ганаба С. О. Стратегії розвитку критичного та креативного мислення: навч. посіб. Хмельницький: НАПСУ, 2021. 128 с.
 15. Гоман Р. Функції та основні правила проведення дискусій на уроках історії. Бібліотека методичних матеріалів. URL: <https://vseosvita.ua/library/funkcii-ta-osnovni-pravila-provedenna-diskusij-na-urokah-istorii-260375.html> (Дата звернення: 30.03.2025).
 16. Желіба О. В. Урок історії: спроба відповіді на виклики сьогодення. Історія в рідній школі. 2015. № 4. С. 15 – 18.
 17. Інноваційні технології навчання в умовах модернізації сучасної освіти: моногр.; за ред Л. З. Ребухи. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. 143 с.
 18. Колос М. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. №2 (12) 2. С. 2–30. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15kmiosv.pdf> . 2–30. (Дата звернення: 13.09.2025).
 19. Крутенко О. В. Формування ключових компетентностей учнів загальноосвітнього навчального закладу відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів. Загальнокультурна компетентність: науково-методичний посібник. Черкаси: ЧОПОПП, 2014. 68 с.

20. Кузьменко Я. П. Генезис «права на життя» в політико-правовій думці стародавнього світу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 15–19.
21. Кукуруза А. Юридичне закріплення прав людини в Староавилонському суспільстві за кодексом Законів Хаммурапі. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/638/1/IMG_20131030_0001_NEW_0001.pdf (Дата звернення: 23.03.2025).
22. Молоткіна В. Вивчення історичних постатей на уроках історії України як засіб формування креативності мислення учнів. *Український літопис*. 2023. № 2. С. 53-63. <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2023-2-53-63> (Дата звернення: 23.06.2025).
23. Небельський В. В. Формування предметно-історичних компетенцій на заняттях історії. URL: <https://www.historyua.com/2020/01/29/61> (Дата звернення: 13.06.2025).
24. Нікора А. О. Формування предметно-історичних компетенцій як результат навчальної діяльності учнів. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/ped/article/download/3598/3285> (Дата звернення: 5.07.2025).
25. Пінчук А. С. Методика формування в учнів знань про історичну особу. *Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2006. № 19 (114). С. 67–72.
26. Пометун О. І., Гупан Н. М. Практичні заняття з історії в основній школі: метод. посіб. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2018. 160 с.
27. Пометун О., Гупан Н. Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії: метод. посіб. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 250 с.
28. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. К.: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

29. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук. метод. посібник. К.: А.С.К., 2003. 192 с.: іл.
30. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
31. Романків А. М., Чистякова К. В., Захарченко М. В. Господарське життя та побут населення Месопотамії: специфіка розвитку та культурні аспекти. *Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2021»*: XXIII Всеукраїнська наукова конференція молодих учених. Редкол.: О. В. Черевко (голова) [та ін.]. 2021. С. 90—92. URL: http://eprints.cdu.edu.ua/5123/1/2021_rodzink%D0%B0-90-92.pdf (Дата звернення 18.07.2025).
32. Савельєв Владислав. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. (3). С. 5-14. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.3.31> (Дата звернення: 05.05.2025).
33. Стукаленко Д. Ю. Закони Хаммурапі як історичне джерело. *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. для студ., аспірантів, докторантів, молодих учених*, Харків, 14 трав. 2020 р. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди; [редкол.: Ю. Д. Бойчук (голов. ред.) та ін.]. Харків, 2020. С. 334—336.
34. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право* / голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 40—46.
35. Терно С. О. Критичне мислення та інноваційні стратегії в історичній освіті: посібник для здобувачів вищої освіти ступеня

- магістра ОПП «Середня освіта (Історія)». Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 120 с.
36. Третьякова О. В. Формування просторової компетентності та картографічних умінь на уроках громадянської та історичної освітньої галузі. *Інформаційний, науково-методичний журнал «Освіта Сумщини»*. 2023. № 2(58). С. 17-20.
 37. Одерій Тетяна. Формування ключових компетентностей на уроках історії. Харків. 2019. 30 с. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/0200o4wt-37b0.docx.html> (Дата звернення: 28.04.2024).
 38. Федоров В. Судочинство за кодексом законів царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 2. С. 234–236.
 39. Хайдарі А. Закони месопотамського царя Хаммурапі. *Innovative trends of science and practice, tasks and ways to solve them*. 2022. С. 174-175. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/04/Innovative-trends-of-science-and-practice-tasks-and-ways-to-solve-them.pdf> (Дата звернення 14.03.2025).
 40. Burke Aaron A. The Amorites and the Bible. *Biblical Archaeology Review*. 2023. № 49.2. Р. 52–57. URL: <https://library.biblicalarchaeology.org/article/the-amorites-and-the-bible/> (Дата звернення: 11.04.2025).
 41. Boer R. Amorites in the early Old Babylonian Period. 2014. Р. 1-24. URL: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A2944806/view> (Дата звернення: 11.04.2025).
 42. Hoover's J. E. Mesopotamian Artisans and Craft Workers. *HistoryOnTheNet*. 2023. URL: <https://www.historyonthenet.com/mesopotamian-artisans-and-craft-workers> (Дата звернення: 24.08.2025).
 43. Kaepernick C. Integrating Civil Liberties into Middle Grades World History. *Extending the Ground of Public Confidence: Teaching Civil*

- Liberties in K-16 Social Studies Education*. 2019. С. 123-127. URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=QCi-DwAAQBAJ&oi=fnd&pg=> (Дата звернення: 22.06.2025).
44. Kiger. I. P. How the Code of Hammurabi Influenced Modern Legal Systems. A&E Television Networks. 2022. URL: <https://www.history.com/news/hammurabi-code-legal-system-influence> (Дата звернення: 20.08.2025).
45. Kovačević D. A historical – legal review of Hammurabi’s code. LAW - theory and practice. 2022. № 1. P. 71–82. URL: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0352-3713/2022/0352-37132201071K.pdf> (Дата звернення: 24.03.2025).
46. Litt M. A. D. Babylonian Law–The Code of Hammurabi. Lillian Goldman Law Library. 2008. URL : <https://avalon.law.yale.edu/ancient/hammpre.asp> (Дата звернення: 24.05.2025).
47. Luebering J. E. Early history. Encyclopædia Britannica. URL : <https://www.britannica.com/money/apprenticeship>. 2024. (Дата звернення: 24.03.2025).
48. Mieroop M. King Hammurabi of Babylon: a Biography. Cambridge: Blackwell Publishers, 2004. URL: https://books.google.com.ua/books?id=ELMAGvmJ7YIC&pg=PA99&hl=ru&source=gbv_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false (Дата звернення: 15.06.2025).
49. Roos D. What Was Life Like in Ancient Babylon? A&E Television Networks. 2022. URL: <https://www.history.com/news/daily-life-ancient-babylon-mesopotamia> (Дата звернення: 27.07.2025).
50. Roth M. T. Mesopotamian Legal Traditions and the Laws of Hammurabi. Chicago-Kent Law Review. 1995. №71 (1). P.13–39. URL:<https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=3013&context=cklawreview> (Дата звернення: 27.05.2025).

51. The PLEA. Hammurabi's Code. Vol. 36 No. 2. 12 p. URL: <https://teachers.plea.org/uploads/content/362-Hammurabi%E2%80%99s-Code-web-Discarded-Metadata.pdf> (Дата звернення: 22.03.2025).

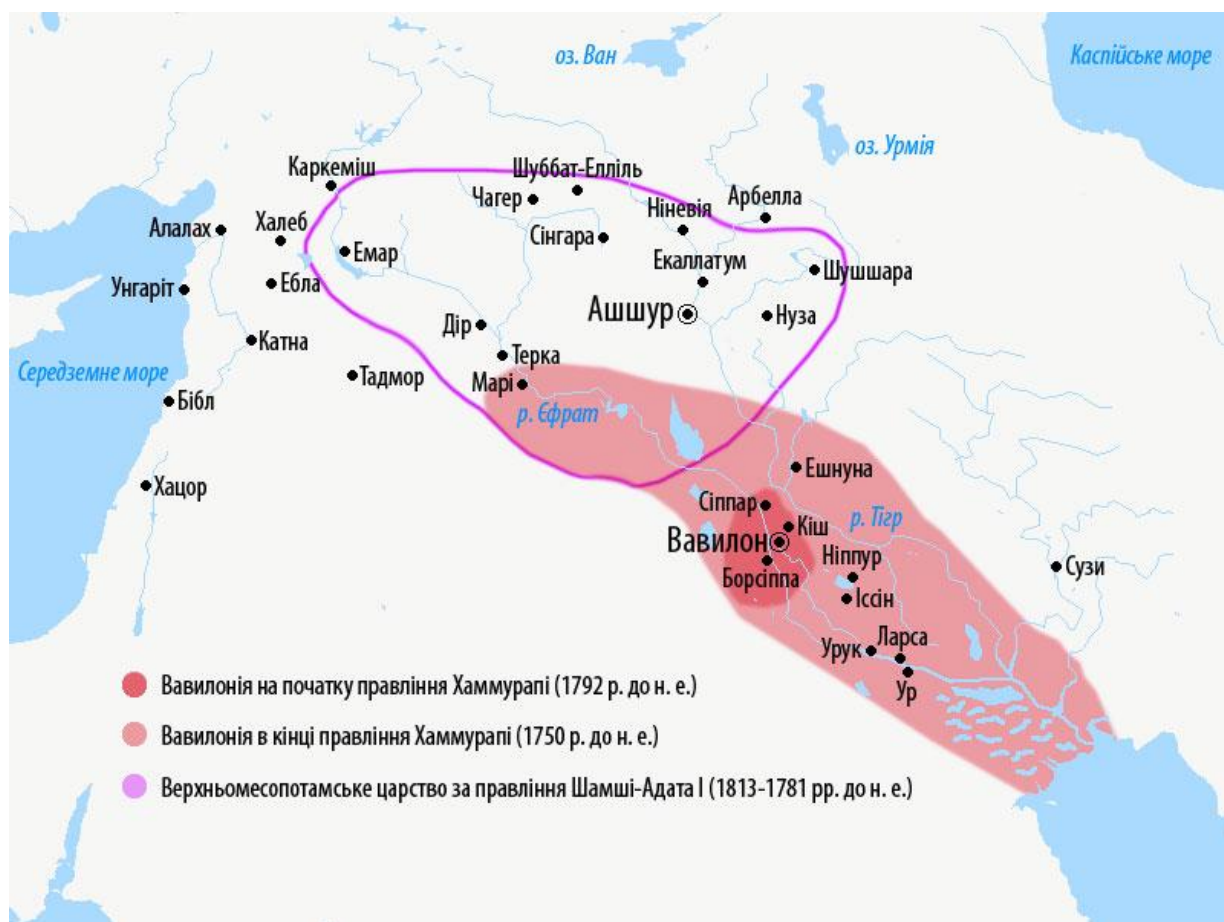
Навчальні програми та підручники

52. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. (Інтегрований курс). 6 клас. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. 7–9 класи. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 7–9 класи. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. 10–11 класи. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с <https://mon.gov.ua/staticobjects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення: 22.04.2025).
53. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс): підруч. для 6-го кл. закладів загальної середньої освіти / Бандровський О. Г., Власов В. С. Київ: Генеза, 2019. 224 с., іл., карти.
54. Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти / Олександр Бандровський, Віталій Власов, Оксана Данилевська. Частина 1. Київ: Генеза, 2023. 256 с.: іл., карти.
55. Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти / Олександр Гісем, Ольга Гісем. Харків: Ранок, 2023. 192 с.
56. Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумук. Тернопіль: Астон, 2023. 288 с.: іл.
57. Історія України. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, І. О. Піскарьова. Київ: Оріон, 2023. 256 с.

58. Модельна навчальна програма з історії України і всесвітньої історії для 5-6 класів. «Досліджуємо історію і суспільство (інтегрований курс). 5–6 класи.» / Гісем О. В., Мартинюк О. О., Гісем О. О., Охредько О. Е. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/85256/> (Дата звернення: 12.04.2025).
59. Модельна навчальна програма з історії України і всесвітньої історії для 5-6 класів «Україна і світ. Вступ до історії України та громадянської освіти. 5–6 класів (інтегрований курс)» / Аркуша О. Г., Дяків В. Г., Мудрий М. М., Пастушенко Р. Я., Хлипавка Л. М. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/90129/> (Дата звернення: 21.04.2025).
60. Модельна навчальна програма з історії України і всесвітньої історії для 5-6 класів. «Україна і світ. Вступ до історії України та громадянської освіти. 5–6 класи (інтегрований курс)» / Даниленко В. М., Гісем О. В., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Тарасюк Т. Д.). URL: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/86380/> (Дата звернення: 01.05.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

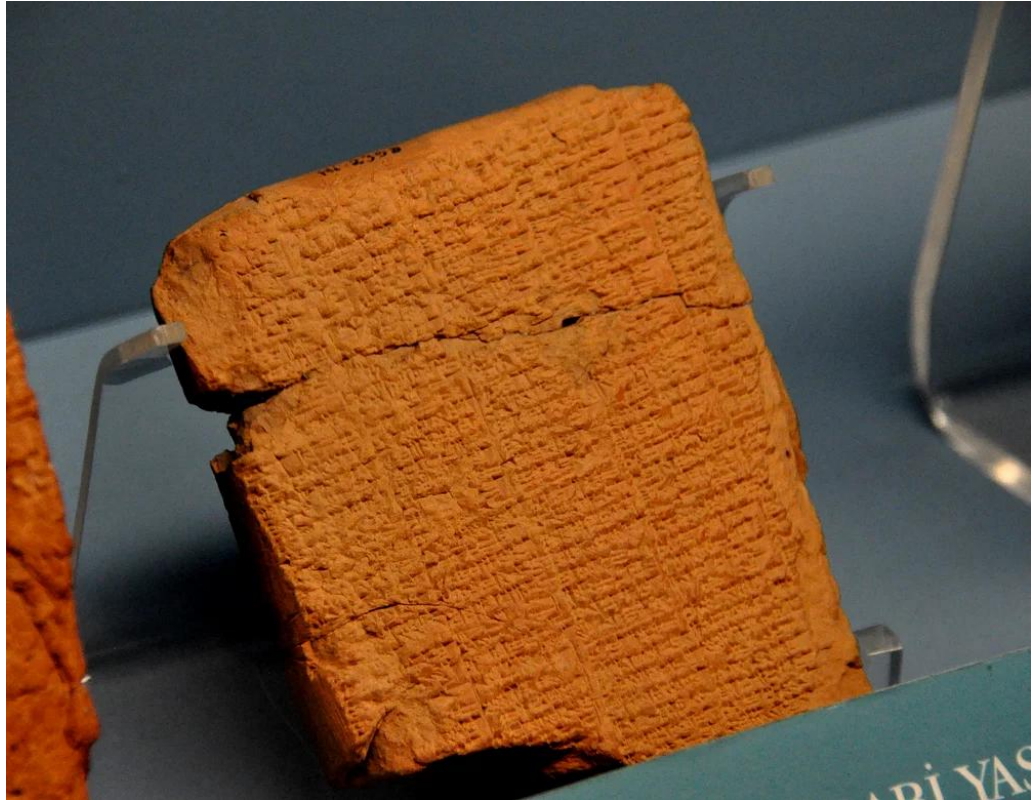

Старовавилонське царство за правління Хаммурапі. Карта.

Джерело: <https://www.inism.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Year=-1757>

Степа із законами царя Хаммурапі. Лувр. Париж.
Фото Осама Шукір Мухаммед Амін.
Джерело: <https://www.worldhistory.org/hammurabi/>

Додаток В

Табличка із законами царя Хаммурапі.
Фото Осама Шукір Мухаммед Амін.
Джерело: <https://www.worldhistory.org/hammurabi/>

Правове регулювання господарської діяльності стародавніх вавилонян

1. Особа, яка давала гроші в борг під відсотки. (Лихвар)
2. Ремісник, який ткав тканини. (Ткач)
3. Міра ваги, що використовувалась у Стародавньому Вавилоні. (Міна)
4. Людина, яка розбирала суперечки та карала злочинців. (Суддя)
5. Місце, де можна було купити та продати речі. (Ринок)
6. Документ, який засвідчував право власності на землю, рабів, речі. (Договір)
7. Ремісник, який виготовляв ювелірні вироби. (Ювелір)
8. Правила, які регулювали життя людей у Стародавньому Вавилоні. (Закони)
9. Місце, де зберігалися зерно, олія, інші продукти. (Склад)

1. Цар, який видав закони, що регулювали господарську діяльність вавилонян. (Хаммурапі)
2. Особа, яка обробляла землю, але не володіла нею. (Орендар)
3. Ремісник, який виготовляв глиняний посуд. (Гончар)
4. Особа, яка володіла землею та здавала її в оренду. (Землевласник)
5. Міра довжини, що використовувалась у Стародавньому Вавилоні. (Лікоть).

[illegible]

Додаток Д**Моделювання уроку на тему «Закони Хаммурапі»****Клас: 6****Тема уроку:** «Закони Хаммурапі»**Тип уроку:** комбінований.**Мета уроку:**

- **Навчальна:** дати уявлення про давню країну Вавилонії, про значення діяльності царя Хаммурапі; визначити, у чиїх інтересах було складено закони Хаммурапі; давати образну характеристику Хаммурапі, пояснювати причини створення законів, застосовувати понятійний апарат історичного знання та прийоми історичного аналізу для розкриття сутності та значення законів Хаммурапі;
- **Розвиваюча:** удосконалювати навички самостійної роботи з історичними документами; сприяти вдосконаленню усного мовлення учнів, розвитку образного та аналітичного мислення школярів; навчити на карті показувати Вавилон, складати оповідання за схемою за аналогією з Єгиптом; визначати по карті причинно-наслідкові зв'язки; навчити знаходити відповіді у тексті підручника та у першоджерелі;
- **Виховна:** виховувати почуття поваги до законів як до правил, обов'язкових до виконання всіма людьми.

Обладнання: презентація, комп'ютер, інтерактивна дошка, карта, роздатковий матеріал.

Хід уроку**I. Організаційно-вступна частина уроку**

Вчитель вітається, діти налаштовуються на атмосферу уроку (припиняються розмови, на парті все на своїх місцях), перевіряються відсутні.

II. Актуалізація опорних знань.

Метод мікрофон:

- Де розташоване Дворіччя і чому воно так називається? Покажіть на карті та опишіть це місце словами.
- Що означає «море Сходу» та «море Заходу»?

- Які назви цього регіону крім Межиріччя? Що спільного в природних умовах Єгипту та Межиріччя? Відмінність Межиріччя?
- Що означають міфічні оповіді «всесвітній потоп», «рай», «прах землі», «вавилонська вежа»?

III. Повідомлення теми, мети, завдань уроку, формування мотивації

Постановка виконавських завдань

1. Учень навчиться характеризувати діяльність Хаммурапі, аналізувати його закони.
2. Учень зможе навчитися характеризувати закони Хаммурапі з подальшим поясненням їхнього значення.

Проблемне питання: Чому виникли закони? Які з них можна називати справедливими, а які – ні?

IV. Вивчення нового матеріалу

Розповідь вчителя про піднесення Вавилону (використання карти, презентація).
1792 – 1750 рр. до н.е. – запис у зошит час правління Хаммурапі.

Робота з термінами: іригація; закон.

Метод Мозковий штурм: Що таке закон?

Метод Мікрофон: Як ви думаєте, чому Хаммурапі найбільше дбав про створення зрошувальних каналів?

Розповідь вчителя про те, коли та як були відкриті закони Хаммурапі.
(Використання ілюстрації у підручнику та атласі, презентація).

Що можна дізнатися із законів Хаммурапі?

- Структура законів: вступ, закони, висновок.
- Аналіз документа: учні за підручником, читають текст законів, відповідають на запитання вчителя, разом із учителем формулюють основну думку та записують у зошит.

Робота з документом:

Із законів Хаммурапі

«Коли хто вломиться до чужого дому, на місці злочину вб'ють його. Коли хто припуститься грабунку і його схоплять, він буде убитий. Коли хто виб'є око високоуродженому, виб'ють йому око. Коли хто іншому зломить частину тіла, зломлять йому ту саму частину. Коли хто виб'є зуби рівному собі, виб'ють йому його зуби. Коли хто виб'є зуби одному з убогих, заплатить третю частину міри срібла. Коли будівничий побудував дім... і він завалиться і стане причиною смерті власника, — такого будівничого вб'ють».

«Якщо чоловік звинуватив іншого чоловіка у вбивстві, але не викрив його, то обвинувач мусить бути вбитий.

Якщо чоловік вкрав майно бога чи палацу, чоловік мусить бути вбитий, і той, хто крадене з його рук отримав, теж має бути вбитий.

Якщо чоловік стіну не свого будинку проломив, перед проломом цим його повинні вбити й закопати.

Якщо чоловік для роботи на своєму полі найняв працівника й дав йому зерно для посіву, а також волів і зв'язав договором про обробіток поля, то, якщо той працівник насіння та корм вкрав і в його руці вкрадене було виявлено, йому повинні відрубати руку.

Якщо син вдарив батька, йому слід відрубати руку».

Питання до документа:

1. Які принципи стали основою цих законів?
2. Чи всі члени суспільства були рівними перед законами Хаммурапі? Чому?
3. Які з норм Хаммурапі ви вважаєте справедливими, а які – надто жорстокими?
4. Чи хотіли б ви упровадження подібних законів у сучасному суспільстві?

Обґрунтуйте свою думку.

Робота з таблицею

Заповніть таблицю, де вкажіть, які із законів справедливі на ваш погляд, а які несправедливі:.

Справедливі закони	Несправедливі закони

Метод Мікрофон:

- Якщо людина вкрала майно храму, то...
- Якщо людина вкрала осла, вівцю, то...
- Якщо людина вдарила батька, то...
- Якщо людина вибила зуб людині, то...
- Якщо людина виколола око людині, то...

- Якщо людина не зміцнила насип на своїй землі і вода затопила поля сусідів, то...

Вчитель: Тепер поділимося на дві команди. Також потрібно обрати ведучого.

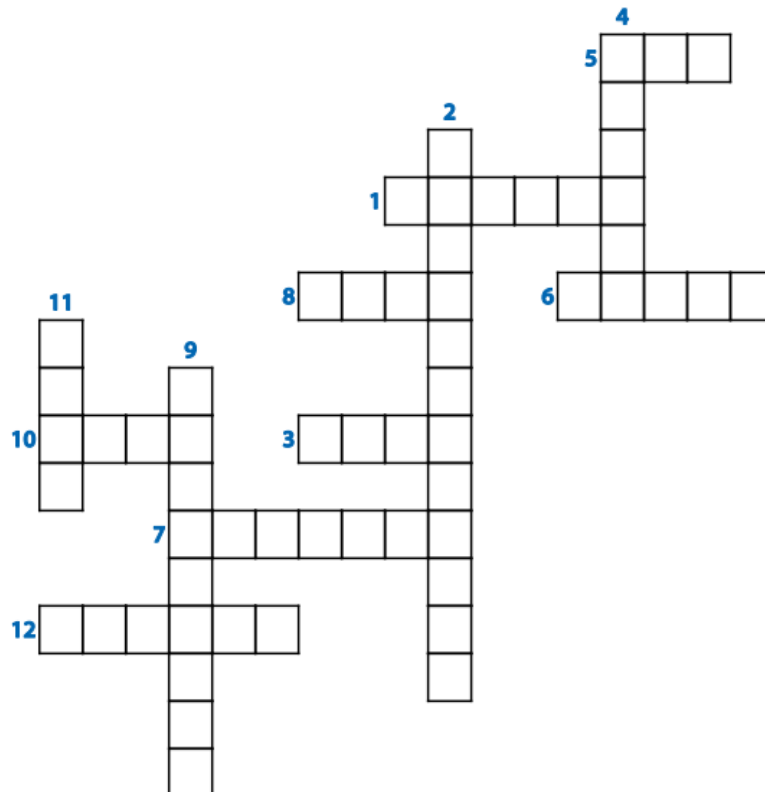
Вчитель перед початком гри оголошує правила.

Питання для гри:

- Коли було створено закони?
- Де, в якій державі з'явився цей документ?
- Чому з'явилися ці закони?
- Хто є автором документа?
- Що вам відомо про Хаммурапі, його життя та діяльність?
- Інтереси яких груп суспільства відбивають ці закони?
- Перерахуйте основні положення законів Хаммурапі.

V. Узагальнення уроку

Кросворд

По горизонталі:

1. Вони були записані на великому чорному камені, знайденому археологами сто років тому. *(закони)*
3. Якщо лікар зробив невдалу операцію, внаслідок якої людина померла, лікарю відрубали цю частину тіла. *(рука)*
5. Цей дорогий товар мав великий попит у Південному Дворіччі. *(ліс)*
6. Цей бог дарував Хаммурапі владу над людьми. *(Шамаш)*
7. Це місто об'єднало під своєю владою майже все Дворіччя. *(Вавилон)*
8. Якщо раб ударив вільну людину, йому відрізали цю частину тіла. *(вухо)*
10. До них зверталися судді тоді, коли не вдавалося знайти свідків злочину. *(боги)*
12. Покарання, встановлене Хаммурапі за крадіжку корови. *(смерть)*

По вертикалі:

2. Хаммурапі висловлював їхні інтереси і сам був одним із них. *(Рабовласники)*
4. Цим словом у судовику Хаммурапі позначався вільний мешканець Дворіччя. *(людина)*
9. Він давав гроші у борг під відсотки. *(лихварщик)*
11. У Дворіччі їх називали «не піднімаючими очей». *(раби)*

VI. Підведення підсумків уроку. Повідомлення домашнього завдання.

Оцінка діяльності учнів на уроці, обґрунтування виставлених балів, педагогічні рекомендації щодо вдосконалення навчальної роботи, оголошення домашнього завдання.